

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ПІДЛІТКІВ З
ПОВНИХ ТА НЕПОВНИХ РОДИН ДО СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ
ОБСТАВИН»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2319-з
спеціальності: 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
Ящук Катерина Василівна

Керівник: професор кафедри педагогіки та
психології освітньої діяльності, професор,
доктор педагогічних наук Локарева Г. В.

Рецензент: _____

Запоріжжя
2020

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 71 с., 56 джерел.

Мета дослідження – на основі теоретичного обґрунтування наукової проблеми розкрити специфіку роботи соціального педагога з соціально-педагогічної адаптації підлітків з повних та неповних родин.

Об'єкт дослідження – соціальна робота з родинами, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Предмет дослідження – особливості соціально-педагогічної адаптації підлітків з повних та неповних родин до складних життєвих обставин.

Для розв'язання поставлених завдань застосовано такі методи дослідження: вивчення, порівняння, узагальнення й аналіз соціологічної, педагогічної, філософської та психологічної літератури для обґрунтування основних теоретичних питань дослідження, специфіки соціальної роботи з соціально-педагогічної адаптації підлітків з повних та неповних родин.

Наукова новизна дослідження:

– уточнено сутність ключових понять дослідження: «соціальна робота», «соціально-педагогічна адаптація», «соціальні послуги», «складні життєві обставини»;

– досліджено форми і методи роботи соціального педагога з родинами, які опинилися в складних життєвих обставинах.

АДАПТАЦІЯ, СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ, СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА АДАПТАЦІЯ, ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, НЕПОВНА РОДИНА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА, СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ, СКЛАДНІ ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Теоретичні основи проблеми соціально-педагогічної адаптації підлітків з повних та неповних родин до складних життєвих обставин.....	9
1.1. Характеристика соціально-педагогічної адаптації та особливостей підліткового віку.....	9
1.2. Сім'я та складні життєві обставини як соціальна категорія.....	22
1.3. Взаємовідносини в родині як фактор обумовлюючий особливості соціально-педагогічної адаптації до складних життєвих обставин.....	32
Розділ 2. Специфіка роботи соціального педагога з родинами, які опинилися в складних життєвих обставинах.....	43
2.1. Принципи виявлення основних проблем та особливостей особистості підлітка з неповної родини.....	43
2.2. Методи виявлення родин, які опинилися в складних життєвих обставинах.....	50
2.3. Форми і методи роботи соціального педагога з родинами, які опинилися в складних життєвих обставинах.....	59
Висновки.....	69
Список використаних джерел.....	72

ВСТУП

В умовах зміни суспільно-економічної формації в будь-якому суспільстві виникають глибокі соціальні, політичні, економічні та етико-психологічні проблеми. Це призводить до порушення нормальної життєдіяльності більшості членів суспільства, загострення проблем особистості та соціальних груп, а також неспроможності самостійно розв'язувати певні соціалізаційні завдання. Наслідком цього є деформація суспільства, злам цінностей та соціальних норм, розвиток дестабілізаційних процесів у всіх сферах суспільного життя.

Сьогодні в умовах нестабільної економічної, політичної та соціальної ситуації в Україні вкрай необхідне проведення реформи у сфері соціального захисту населення України, що передбачає заходи щодо організації та надання соціальної послуги соціального супроводу найуразливішим категоріям населення, оскільки з кожним роком збільшується кількість сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах (СЖО) та потребують сторонньої допомоги.

Підлітки є однією з найбільш вразливих вікових категорій нашого суспільства, тому процес соціальної адаптації у цієї категорії школярів відбувається досить складно. Для підлітків актуальними є питання їх самоствердження, вираження почуття дорослості, оптимізації емоційно-вольової сфери. Національна програма «Освіта України XXI століття» висвітлює основні напрями діяльності освітнього простору, спрямовані на підвищення соціальних, духовних і фізичних можливостей підростаючого покоління. Для реалізації цих напрямів перед вітчизняною психологічною наукою постає ряд складних проблем, які пов'язані з вивченням особливостей розвитку особистості в умовах соціальної, політичної й економічної нестабільності.

У контексті нашого дослідження привертають увагу розвідки сучасних учених, тематика досліджень яких дотична до проблеми соціальної роботи з

різними категоріями населення (В. Бочарова, О. Безпалько, М. Галагузова, І. Зверєва, А. Капська, Л. Міщик, А. Мудрик, С. Харченко); соціально-педагогічної роботи з дітьми, молоддю та сім'єю (Т. Алексеєнко, І. Зверєва, С. Коляденко, С. Коношенко, Г. Лактіонова, Л. Романовська, І. Трубавіна, О. Рассказова); соціальної реабілітації як складника процесу ресоціалізації особистості (В. Лютий, В. Оржеховська, В. Шпак); особливостей упровадження корекційно-профілактичної роботи (В. Безпалько, Л. Габора, Т. Журавель, Н. Литвинова, Н. Максимова, Т. Мартинюк, О. Мурашкевич, А. Нагорна, В. Поліщук, Л. Романовська); теорії і практики соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю (І. Зверєва, А. Капська, Г. Лактіонова, А. Рижанова, Л. Штефан); теоретико-методичних засад соціалізації дітей та молоді (І. Рогальська, С. Савченко);

Однак проблема соціально-педагогічної адаптації підлітків з повних та неповних родин до складних життєвих обставин ще не була предметом спеціального дослідження.

Мета дослідження – на основі теоретичного обґрунтування наукової проблеми розкрити специфіку роботи соціального педагога з соціально-педагогічної адаптації підлітків з повних та неповних родин.

Об'єкт дослідження – соціальна робота з родинами, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Предмет дослідження – особливості соціально-педагогічної адаптації підлітків з повних та неповних родин до складних життєвих обставин.

Завдання дослідження:

- 1) охарактеризувати соціально-педагогічну адаптацію та особливості підліткового віку;
- 2) розглянути сім'ю та складні життєві обставини як соціальну категорію;
- 3) проаналізувати взаємовідносини в родині як фактор обумовлюючий особливості соціально-педагогічної адаптації до складних життєвих обставин;
- 4) обґрунтувати принципи виявлення основних проблем та особливостей

особистості підлітка з неповної родини;

5) визначити методи виявлення родин, які опинилися в складних життєвих обставинах;

б) дослідити форми і методи роботи соціального педагога з родинами, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Для розв'язання поставлених завдань застосовано такі **методи дослідження**: вивчення, порівняння, узагальнення й аналіз соціологічної, педагогічної, філософської та психологічної літератури для обґрунтування основних теоретичних питань дослідження, специфіки соціальної роботи з соціально-педагогічної адаптації підлітків з повних та неповних родин.

Наукова новизна дослідження:

– уточнено сутність ключових понять дослідження: «соціальна робота», «соціально-педагогічна адаптація», «соціальні послуги», «складні життєві обставини»;

– досліджено форми і методи роботи соціального педагога з родинами, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Теоретичною основою дослідження є наукові теорії та положення: філософії освіти та соціальної роботи (В. Андрущенко, В. Бех, І. Зязюн, В. Кремень); соціальної педагогіки та соціально-педагогічної роботи (П. Наторп, В. Бочарова, М. Галагузова, І. Зверєва, А. Капська, Г. Лактіонова, І. Ліпський, Л. Оліференко); соціального та особистісно орієнтованого виховання (І. Бех, А. Мудрик, М. Плоткін).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З ПОВНИХ ТА НЕПОВНИХ РОДИН ДО СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИН

1.1. Характеристика соціально-педагогічної адаптації та особливостей підліткового віку

Останнім часом особливої уваги з боку вихователів, педагогів та практичних психологів центрів соціально-психологічної реабілітації потребують діти старшого підліткового віку, адже цей вік характеризується такими специфічними новоутвореннями, як почуття дорослості, бажанням вести самостійний спосіб життя, потребою бути в центрі уваги, прагненням до само актуалізації [8].

У підлітковому віці виділяють 2 періоди: фаза молодших підлітків (10-13 років), фаза старших підлітків (13-15 років) [8].

Підлітковий вік – це період вікової кризи, позитивний сенс якої полягає у задоволенні підлітком потреби в самопізнанні й самоствердженні через боротьбу за незалежність у відносно безпечних умовах, яка не приймає крайніх форм, при цьому кризові симптоми – це епізодичні явища, інтенсивність і способи вираження яких різні. Особливості прояву і протікання підліткового періоду визначаються конкретними соціальними обставинами життя та розвитку, положенням підлітка у світі дорослих [3].

Підлітковий вік психологи виділяють, як один із найскладніших періодів розвитку особистості, перехідний етап до дорослішання, оскільки в цей період відбувається не тільки стрімкий фізичний розвиток, що є стресом до організму, що призводить до емоційної нестабільності, а й відбувається пристосування до нових умов життя: зміна інтересів, цінностей та поглядів, набуття нових соціальних ролей, відчуття дорослості, потреба у самоствердженні серед

однолітків, розширення своїх прав та жорстке відстоювання своїх інтересів і думок, емансипація від батьків, визнання своїх прав іншими людьми, рівноправне спілкування з дорослими. Домінуючим мотивом в поведінці – є визнання ровесниками, за чого підліток може поступитися своїми переконаннями та принципами, що пояснює порушення правил поведінки, оскільки втрата авторитету серед однолітків – це найбільша трагедія цього періоду життя. Усі зміни відбуваються у короткий проміжок часу, що спричиняє об'активні та суб'активні труднощі, через що адаптація відіграє значну роль у подальшому житті.

На думку О.Горбач об'активною основою ускладнення підліткового віку є накопичення прорахунків у вихованні, які раніше не проявлялися через недостатню самостійність і відносно не широку сферу діяльності та спілкування [6]. Підліток починає діяти згідно своїх бажань та переконань, але оточуючі починають оцінювати їх дії та висувати вимоги жорсткіше, ніж до дітей.

Біогенні та психологічні особливості підліткового віку ускладнюють пристосування не тільки до нового оточення, але й до звичного, через зміну соціальних ролей, зміни направленості спілкування з товариського на сексуально забарвлене. З. Фрейд і А. Фрейд наголошували, що статеве дозрівання привносить дисбаланс особистості, породжує конфлікти, оскільки гормони впливають на емоційний стан особистості, роблять її емоційно-збудженою.

Згідно досліджень Р. Бенедикт у різних суспільствах підлітковий період протікає по різному та його перебіг (наявність чи відсутність криз), особливості залежить від соціальних обставин. У своїх дослідженнях М. Мід також довела, що наявність кризи у підлітка залежить не від біологічних факторів, а від особливостей соціалізації, але перебіг кризи залежить від особливостей нервової системи.

Моделюючи на основі аналізу наукових досліджень симптомокомплекс кризи 14 років, В. Поліщук у його структурі вирізняє такі ознаки:

1) Основний негативний симптомокомплекс:

– блок «пасивного самоствердження» у системі соціальних відносин, що характеризується наявністю безпосереднього опору впливам оточення шляхом вибору обмеженої кількості захисних позицій (впертість як непослух, негативізм, зарозумілість);

– блок «активного самоствердження» у системі соціальних відносин, що визначається прагненням до вибору необмеженої кількості позицій, які можуть принести максимальний результат для задоволення власних потреб (дратівливість, хвалькуватість, хитрощі, лихослів'я);

– «проміжний» блок – невміння (або небажання) зосередитись на процесі діяльності, предметах і явищах навколишньої дійсності (байдужість, лінощі, недбалість);

2) Супутні ознаки негативного симптомокомплексу: індивідуалізм, корисливість, агресивність, жорстокість, пристосовництво, пізнавальна обмеженість;

3) Основний позитивний симптомокомплекс: оптимізм, домагання ролі дорослого, уміння співпереживати, прагнення до самостійності;

4) Супутні ознаки позитивного симптомокомплексу: гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати з дорослими та однолітками як основний чинник соціалізації, переживання власних успіхів та невдач, старанність, уміння самоконтролю, мужність, дисциплінованість [5, 179-180].

У підлітковому віці починається поглиблене вивчення свого внутрішнього світу, своєї унікальності, співставлення своїх фантазій, емоцій, внутрішнього «Я» з вимогами соціуму, в цей період формується підліткове «Я», яке є невизначеним та супроводжується відчуттям розгубленості, в наслідок чого підліток прагне знайти підтримку, допомогу у однолітків, спілкування з якими стає своєю «школою життя».

Провідними видами діяльності в цей період є міжособистісне спілкування, навчання та суспільно корисна праця. Головне місце займає спілкування з однолітками, якщо воно погіршується, то знижується

успішність, якщо не складаються відносини між однокласниками, то це може слугувати не тільки зниженням успішності, проявами девіантної поведінки, емоційною відстороненістю, але й уходом зі школи. Внаслідок спілкування з однолітками формуються погляди, правила поведінки, цінності та норми, впевненість в собі.

За Д. Ельконіним інтимно-особистісне спілкування допомагає самоідентифікації особистості, утворенню самосвідомості, засвоєння нових моральних норм та правил. Не останнє місце в становленні особистості в цей період Д. Фельдштейн приділяє суспільно-корисній діяльності (громадській, трудовій, спортивній), головним є відчуття значимості, самостійності, само визначеності. Підліток уважно оцінює свої успіхи та досягнення, боліче переживає невдачі та критику. У процесі спільної праці вчаться взаємодопомозі, оцінюють свої сили та якості інших, вчиться терпимості, вміння відстоювати власну точку зору, розвиває ділові якості.

Правильно налагоджена діяльність є залогом встановлення відносин «я-суспільство» та утворенням форми спілкування у вигляді співробітництва з дорослими. У хлопців у спілкуванні простежується стриманість, домінування, конкурентоспроможність, лідерство, збиваються у групи за інтересами, чітка ієрархія домінування – підкорення, відданість друзям, у дівчаток – співпереживання, співробітництво, спілкування емоційно забарвлене, довірливе, віддавання переваг спілкуванню у соціальних мережах. У конфліктних ситуаціях вони також проявляють себе по різному: хлопці поводять себе наполегливо, наполегливо, добиваються перемоги за будь – що, не звертають уваги на вимоги і пропозиції партнера, перемога є головною, легко йдуть на ризик, невдоволення, образу чи злість можуть показати через бійку; дівчата – більше йдуть на компроміс, не приховують емоцій, але подавляють прояви гніву, егоцентричні, схильні до інтриг.

Провідне місце в цей період займає самооцінка, яка впливає на всі сфери життя (емоційний стан, відносини з оточенням, на успіхи у навчанні) та є регулятором та мотиватором поведінки. Вперше самооцінка формується з

оцінки сім'ї, яка формує уявлення про особистість, власні можливості та впливає на впевненість у собі. Підлітки з завищеною самооцінкою зосереджені на 1 сфері життя, ведуть поверхневе спілкування. При низькій самооцінці – притаманне пасування перед труднощами, розгубленість, виконання простих завдань, виконання яких дає відчуття значимості, поваги до себе. Підлітки з максимально позитивною або максимально негативною самооцінкою мають підвищену тривожність, не вміють долати труднощі, вони чекають доки ситуація сама вирішиться або її хтось вирішить, не вміють налагоджувати соціальні зв'язки.

Підлітковий вік, за Е. Еріксоном, будується навколо кризи ідентичності, що складається з серії соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій і самовизначень. Якщо підлітку не вдається вирішити ці завдання, у нього формується неадекватна ідентичність, розвиток якої може йти по чотирьох основних лініях:

1. Відхід від психологічної інтимності, уникнення тісних міжособистісних відносин;
2. Розмивання відчуття часу, нездатність будувати життєві плани, страх дорослішання і змін;
3. Розмивання продуктивних, творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси і зосередитися на якійсь головній діяльності;
4. Формування «негативної ідентичності», відмова від самовизначення і вибір негативних зразків для наслідування [10].

Встановлення між батьками і дітьми – підлітками нового типу взаємостосунків є однією із центральних задач підліткового періоду. Із прагнення відокремитися від системи цінностей своїх батьків починається самовизначення підлітка. У процесі особистісного становлення підлітків їхні стосунки із батьками, – як наголошує Н. Ньюкомб – змінюються у трьох напрямках:

- розвиток когнітивних навичок спричиняє змінення специфіки сприймання підлітком своїх батьків (від визнання владних повноважень

підліток переходить до розпізнавання у батьках звичайних людей із притаманними їм потребами і почуттями) (J. Youniss);

– перетворюючись на підлітків, діти все менше часу проводять зі своїми батьками, віддаючи перевагу усамітненню та/ або спілкуванню із однолітками (R. Larson, M. Richards);

– підвищується конфліктність стосунків із батьками на фоні змінення самоствалення підлітків (R. Paikoff, J. Brooks-Gunn);

– конфлікти між батьками і підлітками досить передбачувані і знаходяться у галузі розбіжностей щодо питань розподілу, повноважень та відповідальності прийнятті рішень [9, 47].

Діти, які виховувалися з нездоровою прив'язаністю, не завжди можуть висловлювати свої думки, почуття, слідувати за своїми інтересами, тому стрімка ломка установлених норм та правил не дає їм можливості переосмислити зміни та адаптуватися, внаслідок чого проявляється невпевненість, не прийняття себе, тривожність, ауто агресія, конфліктність або депресія, замкнутість, знервованість, підозрілість та недовіра до оточуючих.

Підлітки співвідносять свої принципи та поведінку з тим, що спостерігають у власній сім'ї, оскільки сім'я – це динамічна система, в якій дії членів сім'ї впливають один на одного, то не тільки батьки впливають на дитину, але і дитина впливає на батьків, їх поведінку та спілкування.

Батьки продовжують відігравати велику роль в організації сприйняття себе та інших, що узгоджується з даними про те, що деідеологізація батьків і емоційна сепарація від них є не нормою розвитку, але показником переживання психологічного неблагополуччя, ускладненого перебігу підліткової кризи, а власне самі конфлікти з батьками не так глобальні і більшою мірою відносяться до окремих сторін життя підлітка [10, 15]. Модель поведінки з ровесниками та оточуючими відображає модель поведінки членів родини, система цінностей, соціальних норм та реакцій на ситуації розглядається та порівнюється з тими, що є у власній родині. Найчастіше підлітки дублюють поведінку та ролі батьків, програють ті ж сценарії, але у

власному житті.

Значне місце у адаптації відіграє психологічний клімат у сім'ї, наявність здорової прив'язаності до батьків, наявність поваги, довіри, відчуття захищеності, підтримки та врахування потреб і можливостей дитини у родині, розподіл ролей у сім'ї, у неповних родинх дитина часто виконує роль одного із батьків, на неї можуть з раннього дитинства перекладати відповідальність, відчуття захищеності. В цей складний період за для легкої адаптації підлітку необхідна підтримка, порозуміння з боку дорослих, тому що через дефіцит емоційної підтримки та високі вимоги соціуму, діти стають відчуженими, замкнутими у собі, невпевненими, проявляють агресію або впадають у депресію, можуть проявляти ознаки суїцидальної поведінки, за для повернення уваги та отримання підтримки. Відчуття безпеки та підтримки допомагає долати труднощі, експериментувати та пройти цей складний період легко.

Провідну роль у подоланні труднощів відіграє адаптація, в залежності від протікання якої залежить формування особистості та включення підлітка у доросле життя.

Адаптація – це пристосування до нових життєвих умов, яке допомагає функціонувати особистості в незвичних для неї умовах.

Виділяють декілька видів адаптації в залежності від результатів пристосування: соціальну, соціально-психологічну, соціально-педагогічну.

Соціальна адаптація – пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, рольова пластичність поведінки, інтеграція особистості у соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії. Адаптація може здійснюватись у формі акомодатії (повного підпорядкування вимогам середовища без їх критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) та асиміляції (свідомого й добровільного прийняття норм та цінностей середовища на основі особистісної

солідарності з ними). Адаптація пов'язана з прийняттям індивідом різних соціальних ролей, адекватним відображенням себе і своїх соціальних зв'язків. Вона відіграє вирішальну роль в соціалізації особистості. Порушенням адаптації вважають асоціальну поведінку, маргінальність, алкоголізм, наркоманію.

Соціальна адаптація – це взаємозумовлений процес пристосування індивіда до соціального середовища і пристосування суспільства до потреб особистості через їх задоволення. Відповідність між рівнем соціальних потреб і рівнем їх задоволення визначає рівень соціальної адаптації [4, 30].

Соціальна адаптація містить не тільки пристосування до нових умов, а й вміння створення умов для комфортного функціонування особистості. Під час спілкування, набуття нових вражень, досвіду, зміни цінностей особистості, норм соціуму особистість набуває змін і соціально адаптується протягом усього життя, тому соціальна адаптація залежить від змісту діяльності особистості.

Соціально-психологічна адаптація – це процес подолання проблемних ситуацій особистістю, в ході якого вона використовує набуті на попередніх етапах свого розвитку навички соціалізації, що дозволяє їй взаємодіяти з групою без внутрішніх або зовнішніх конфліктів, продуктивно виконувати провідну діяльність, виправдовувати рольові очікування, і, при всьому цьому, самоутверджуватися, задовольняючи свої основні потреби [7, 58].

Проблеми соціально-педагогічної адаптації розглядали М. Глазунова, Л. Мардахаєв, О. Нікуліна, Л. Смотров, згідно їх досліджень соціально-педагогічна адаптація полягає в активному пристосуванні до умов середовища та створенню сприятливих умов для прийняття цілей, цінностей, норм, стилів поведінки прийнятих у соціумі, переймання досвіду, пізнання різноманітних соціальних ролей, розвиток особистісного потенціалу шляхом виховання та навчання, гармонічної взаємодії особистості та середовища, вміння активного включення в існуюче соціальне середовище, для подолання проблемних

ситуацій.

Адаптаційний процес залежить від потреб і мотивів підлітка та поділяється на активний, пасивний, пристосування. Активний адаптаційний процес – характеризується впливом особистості на соціальне середовище, пасивний – прийняття норм, правил соціуму, пасивний – підкорення обставинам та прагнення догодити більш сильному.

Протікання процесу соціально-педагогічної адаптації впливає: ставлення до себе та до оточуючих, сприйняття себе, почуття власної гідності, здатність до рефлексії, наявність позитивних ідеалів і цінностей, планування, самоповага, само прийняття, здатність налагоджувати контакти, ширість, емпатія.

Проаналізувавши праці М. Глазунова, О. Нікуліна та інших дійшли висновків, що для ефективної соціально-педагогічної адаптації підлітка необхідні умови:

- суб'єкт-суб'єктні відносини педагога і підлітка;
- створення середовища для розвитку особистості;
- формування адекватної самооцінки та адекватної оцінки навколишнього середовища у дитини;
- формування абстрактного мислення й аналітичне сприйняття світу;
- відносини, які базуються на взаємоповазі та прийнятті індивідуальності особистості;
- розвиток комунікативних навичок;
- створення ситуації вибору і успіху для кожного підлітка.

Дослідник В. Литовченко виділяє критерії адаптації:

- положення, займане індивідом в групі, колективі, його соціальний статус (низький соціальний статус свідчить про порушення соціально-психологічної адаптації);
- продуктивність і ефективність діяльності;
- емоційні переживання людини як суб'єкта діяльності (відношення до результатів своєї діяльності, до самого її процесу, до успіху або невдачі в ній);

- емоційні переживання людини як суб'єкта міжособистісного спілкування (відношення до реального соціального статусу в групі, задоволеності міжособистісними контактами);

- адекватна самооцінка;

- інтеграція індивіда і середовища (ототожнення себе з цінностями, традиціями, поглядами навколишнього соціального шару) [31].

Соціально-педагогічна адаптація, як і будь-який вид адаптації прямо залежить від задоволення потреб. Згідно теорії потреб А. Маслоу, доки не будуть задоволені первинні (фізіологічні) потреби : потреба у їжі, безпеці, людина не перейде до задоволення інших потреб, таких як розвиток, самоствердження. Згідно теорії П. Кузнецова в залежності від потреб особистості та механізмів їх задоволення можна виділити 7 факторів, які впливають на адаптацію: когнітивні, економічні, комунікативні, реактивні, фактор самозбереження, самореалізації, самовідтворення. Вагому роль в адаптації відіграють: країна, етнос, національність, регіон проживання, суспільство, родина та близьке оточення, вік, стать, зовнішність, місце в суспільстві.

Особистість, яка не змогла пристосуватись до зміни умов і факторів являється дезадаптованою. Дезадаптовані діти – ті, хто, за словами В. Кагана, «не змогли знайти своє місце в просторі спілкування, на якому вони б були прийняті такими, які вони є, в людській ситуації, зберігаючи і розвиваючи свою ідентичність, людський потенціал та можливості самореалізації».

В ситуаціях, коли підліток зустрічається зі складною ситуацією та не може її вирішити включаються механізми:

- витіснення – це психологічний механізм, який, з одного боку, допомагає адаптуватися і пережити психотравмуючу ситуацію, є регулятором психічного гомеостазу, а з іншого – може сприяти виникненню негативних переживань і тривоги. Небажані думки, спогади, почуття, емоції «зникають» на свідомому рівні, однак залишаються в сховищах несвідомого.;

– регресія – являє собою відхід від більш розвинених і зрілих стадій психічної організації до способів діяльності, характерних для більш ранніх періодів життя;

– сублимація – захисний механізм психіки, в якому за допомогою направлення енергії на досягнення соціальних результатів (творчість) допомагає зняти внутрішню напругу ;

– раціоналізація - різновид психологічного захисту, який допомагає виправдати особистості свої почуття та поведінку за допомогою раціональних і логічних причин;

– придушення – різновид психологічного захисту, який проявляється у вигляді невмотивованого забування або ігнорування, витісненні зі свідомості;

– проєкція – механізм психологічного захисту, коли власні внутрішні переживання сприймаються як зовнішні (приписування іншим людям власних переживань і почуттів) ;

Згідно праць українських вчених Н. Максимової, В. Бітенського, В. Глушкова можна виділити такі критерії дезадаптації :

- порушення міжособистісних відносин;
- порушення діяльності;
- депресія, агресія, тривожність тощо;
- перекладання вирішення проблем і серйозних питань на дорослих;
- низький авторитет серед однолітків;
- невербальні способи спілкування;
- відсутність прагнення самостверджуватися;
- низька ініціативність;
- схильність до самотності;
- не вміння постояти за себе;
- пригніченість;
- нездатність керувати поведінкою.

Серед чинників, які впливають на дезадаптації можна виділити: психологічні особливості (тип нервової системи, стресостійкість, збудженість), виховання в родині (гіперопіка, відчуження від дитини, проекція на дитину чужих соціальних ролей, егоцентричне виховання, коли дитина стає центром сім'ї, все зводиться до її бажань, станів, виконує роль «Ідола» в родині), стиль спілкування між дорослими та дитиною, рівень розвитку особистості.

Проаналізувавши дослідження Л. Алциферової та Р. Капралова серед негативного впливу сім'ї на адаптації можна виділити чотири основні групи:

- 1) несприятлива соціально-психологічна ситуація в сім'ї (асоціальний спосіб життя батьків, психологічне чи фізичне насильство);
- 2) неповна сім'я;
- 3) соціальне сирітство;
- 4) важке матеріальне становище родини [11, 130].

Більший негативний вплив на особистість мають декілька факторів.

У сім'ях з несприятливою соціально-психологічною ситуацією, вживанням алкоголю батьками та важким матеріальним становищем діти більш схильні до проявів асоціативною поведінки, більшість таких дітей скоює злочини у підлітковому віці та притягаються до адміністративної відповідальності, вживають алкоголь, наркотики та психотропні речовини, більшість з них наслідують приклад життя батьків та живуть за їх сценарієм.

Українськими несприятливими для розвитку особистості дитини є поєднання ворожого ставлення з боку педагогів і батьків, авторитарного характеру навчання і виховання та позиції дитини, що проявляється або у бездіяльності, або у протидії виховним заходам. Р. Овчаровою виділені соціально-педагогічні ситуації, які породжують дезадаптацію. До них віднесені ситуації «взаємної байдужості», «односторонньої симпатії», «взаємної агресії», «пригнічення активності дитини» «інфантилізації

дитини [11, 137].

Деадаптація впливає на всі сфери життя підлітка: погіршується навчання, знижується комунікативність, діяльність може стати негативно направленою, також проявляються психологічні проблеми, тому довірливі взаємовідносини з педагогами в навчальному закладі та батьками можуть допомогти подолати цей стан, оскільки деадаптація є сигналом неможливості подальшого розвитку особистості.

Головним для благополучного виходу з цього стану є підбір зони найближчого розвитку, створення моделі адекватних потреб, які підліток може задовольнити в цей період, зменшити стан депресії та тривожності можливо створивши ситуацію успіху, яка підвищить самооцінку, власну значимість і віру у власні сили. Важливу роль відіграє розвиток емоційної та когнітивної сфери, який опирається на самореалізацію та самовираження, формує особистісний розвиток, розкриваючи різні грані особистості, завдяки благополучній позитивній атмосфері, де в ситуації пошуку істини, вільному вираженні власної думки, оптимальній ситуації вираження для кожного підліток плацдарм для розвитку та ресурси для адаптації.

У соціально-педагогічної діяльності в період адаптації старших підлітків реалізуються такі завдання:

- актуалізувати процес професійного та особистісного самовизначення старшокласників;
- створювати умови для розвитку прикладних умінь (сприяти сприяння в ситуації вибору, будувати перспективні плани на майбутнє, скласти алгоритм досягнення мети);
- сприяти формуванню умінь самоконтролю та самооцінки;
- сприяти закріпленню комунікативних навичок в умовах міжособистісної взаємодії.

1.2. Сім'я та складні життєві обставини як соціальна категорія

Сім'я є головним соціальним інститутом формування та соціалізації особистості. В родині дитина набуває уявлення про людські взаємовідносини, розподіл ролей між чоловіками та жінками, формуються принципи стереотипи, засвоюються правила і норми поведінки, модель взаємовідносин у сім'ї переноситься у відносини з власним оточенням дитини, вона бере приклад зі своїх батьків, тому мають значення не лише відносини батьки - діти, але й відношення самих дорослих.

А. Сахаров підкреслював, що «протягом певного періоду життя, причому досить відповідального періоду становлення свідомості, волі і характеру, саме сім'ї належить в процесі виховання основна, провідна роль». Рівень життя батьків, їх освіта, соціальний статус, культурний та моральний рівень, їх манера міжособистісного спілкування, ставлення до життя, до людей, їх принципи та цінності стають прикладом і беруться за основу, стають прототипом «правильного» життя.

В родинях, яких присутнє психологічне, фізичне, економічне насилля, батьки ведуть аморальний спосіб життя, присутнє відчуження, живе спілкування та підтримка замінюються на товарно-грошові відносини, на дітей покладають обов'язки дорослих, присутня гіперопіка або не здорова прив'язаність дитини до батьків, ці фактори накопичуються і призводять до негативних змін особистості, найчастіше кульмінація настає в підлітковому віці. Під вагою чинників сімейних відносин, відсутністю розуміння, підтримки та сприймання особистості підлітка дорослими такими як вони є, не бажання прийняти дорослішання дітей, відсутність свободи вибору, тиснення авторитетом, призводить до кризових ситуацій появи дезадаптації, деструктивній поведінці: прив'язування до різних субкультур, намагання добитися популярності через соцмережі (різні екстремальні групи – Синій кит та інші), спроби привернути увагу та бути почутими через суїцидальні дії, бродяжництво, злочинність, вживання наркотичних та психотропних речовин,

проституція.

Е.Фром наголошував у своїх працях, що характер дитини – це поєднання характерів батьків та відповідь на їх характери. Не зважаючи на власний темперамент, вплив однолітків, навчального закладу, соціальних мереж, ЗМІ, підліток продукує ті риси характеру, які перейняв від батьків, якщо для батьків характерно проявляти агресію, то і дитина згодом почне її проявляти не тільки до оточення, але і до самих батьків.

Проаналізувавши праці українських вчених з теми дослідження впливу родини на формування особистості можливо виділити такий вплив благополучної сім'ї :

- сім'я може стати для дитини носієм неповторною близькості (емоційної, духовної) батьків і дитини;
- сім'я має можливості постійно, інтенсивно, свідомо і в звичайному природному режимі впливати на дітей;
- родина приваблює дітей до вирішення сімейних питань, робить їх повноправними членами сім'ї, своєрідними партнерами;
- сім'я формує характер дитини, з максимальним урахуванням моральних, культурних і правових цінностей суспільства;
- сім'я впливає на формування характеру дитини, з максимальним урахуванням моральних, культурних і правових цінностей суспільства;
- сім'я надає дитині позитивний досвід спілкування, позитивне уявлення про взаємини статей, про майбутнє сімейне життя;
- сім'я прищеплює дітям справжні цінності, формує відкриту орієнтацію;
- сім'я є засобом захисту від негативних факторів ззовні [26, 51].

Розвиток особистості та перебіг підліткової адаптації від того наскільки близькі, довірливі, дружні відносини у родині, наскільки батьки цікавляться життям дитини, розділяють її захоплення, підтримують, знають друзів, наскільки проявляють тактовність, поважають особистісний простір, дають свободу вибору, приймають участь у розвитку особистісного потенціалу. Згідно відношення до дитини та її життя можна виділити такі типи сімей:

1. Сім'я, в якій батьки вважають своїми обов'язками тільки матеріально забезпечити дітей, ніхто не цікавиться їх життям, батьки майже нічого не знають про захоплення та оточення власної дитини.

2. Сім'я, де батьки нав'язують дитині захоплення, стиль поведінки, не поважають її вибір, не прислухаються, дитина в такій родині починає приховувати те, що не подобається батькам.

3. Сім'я, яким притаманна аморальна поведінка батьків, жорстоке поводження, конфлікти в якій дитина представлена сама собі.

4. Сім'я, в яких доброзичливі, дружні, довірливі відносини, батьки підтримують своїх дітей, приймають активну участь у їхньому житті [1, 45].

В сучасній Україні можна виділити такі тенденції розвитку сучасної сім'ї: зростання кількості громадянських шлюбів, зниження відповідальності серед партнерів; заміщення ролей у сім'ї, боротьба за домінування серед партнерів; страх у деяких жінок залишитись самими, тому вони можуть бути у постійному пошуку партнера або терпіти будь-що аби не залишитись самотніми, спосіб прив'язування партнера дітьми; спроби вирішити матеріальні проблеми за допомогою дітей (виплати при народженні, пільги); збільшення кількості матерів 16 річного віку; відсутність знань і вмінь виховання дітей; низький рівень спілкування в родині; багатодітність при низьких матеріальних можливостях; збільшення кількості дітей позбавлених батьківського піклування; збільшення кількості неповних сімей; розлучення та багатошлюбність є нормою; врегулювання спорів за допомогою маніпулювання дітьми; велика кількість розлучень, через приписуванню партнеру неіснуючих рис та поведінки, внаслідок чого партнер з часом розчаровує, тому що не відповідає надуманим очікуванням.

В Україні можна виділити такі типи родин, які потребують соціальної, психологічної чи правової допомоги:

- 1) родини, в яких ведуть аморальний спосіб життя, вживають наркотичні чи психотропні речовини;
- 2) родини, в яких є діти або батьки – інваліди;

- 3) неповнолітні батьки, матері одиначки, багатодітні;
- 4) малозабезпечені або перебувають у складному матеріальному становищі;
- 5) діти – сироти та діти позбавленні батьківського піклування, які виховуються з опікунами чи в прийомних сім'ях;
- 6) батьки, які мають судимість або притягались до відповідальності;
- 7) в яких члени родини зазнають насильство.

Неповна сім'я – це один з основних соціально-демографічних типів сучасної родини. Неповна сім'я – це мала група із частковими неповними зв'язками, де немає традиційної системи відносин мати-батько-дитина [12, 29].

Найчастіше причиною неповної сім'ї є розлучення батьків або їх розтавання (громадянський шлюб), внаслідок чого дитина переживає великий стрес, оскільки її стала система цінностей та норм, вона не знає як реагувати на ситуацію, як поводитися тепер з батьками. У більшості випадків, в такій ситуації взаємини між батьками загострені, відбуваються часті конфлікти, тож дитина стає в них розмінною монетою, в дитини розвивається почуття провини, вона намагається заслужити любов батьків, стає невпевненою у собі, закривається або проявляє агресію. У більшості випадків дитина залишається з матір'ю, більша частина яких не дають бачитись дітям з батьком або зустрічі схожі на воєнні дії, інколи матері зриваються на дітях, звинувачують дітей наголошуючи при цьому : «ти вся в батька, так само себе поводиш...», « всі найгірші риси від батька..», «...якщо будеш себе так поводити то підеш жити до тата, а ти йому не потрібен, тож підеш в інтернат..» або батько намагається перетягнути дитину на свою сторону висловлюючись недобре про матір, ображаючи її, підкупити подарунками. Головним для гармонійного розвитку, соціалізації та адаптації є нормальні взаємини дитини з обома батьками, позитивний мікроклімат в родині, батьки не повинні настроювати дитину один проти одного, ображати чи погано висловлюватися при дитині про одного з батьків, оскільки дитина любить обох і хоче спілкуватися нормально з обома, а не бути в епіцентрі війни з образами, батьки повинні спілкуватися спокійно та з

повагою, не намагаючись докорити власній дитині тим, що вона в чомусь схожа на батька чи матір і це щось погане, оскільки дитина буде почувати себе неповноцінною, буде вважати себе гіршою за інших, не гідною поваги та любові, намагатися цю повагу та любов компенсувати через інших. Для нормального психологічного стану особистості потрібна участь у вихованні та житті обох батьків, тоді дитина відчуває підтримку, впевненість у собі, добре розвивається.

Частину неповних сімей складають матері одначки, в яких дитина може бути небажаною або стає предметом нездорової двосторонньої прив'язаності, для матерів це переважно хлопчики, яких наділяють роллю «чоловіків», які потім не можуть налагодити власне життя і живуть з матір'ю. В таких родинах переважає холодність або гіперопіка та величезне обожнювання, в більшості випадків любов матері носить егоїстичний характер за допомогою дитини вона намагається компенсувати іншу любов, повагу, симпатію, визнання, емоційну підтримку, проведення дозвілля, що позбавляє дитину власного простору, а внаслідок і власного життя. У інших випадках, коли стоїть проблема матеріального забезпечення матері не вистачає часу на виховання та знання того, чим живе та цікавиться дитина. Відсутність одного з батьків однозначно позначається на розвитку особистості й соціалізації, для хлопчиків необхідний приклад батька, формування уявлення про чоловічу роль та поведінку, дівчатка також страждають від відсутності чоловіка в родині, оскільки формується неправильне уявлення про роль жінки, матері, діти не бачать цілісної моделі родини. У дівчат, які виховуються у неповних сім'ях може сформуватися роль жінки – служниці або «я все сама», у хлопчиків – позиція слабкого, залежного від жінок.

Наступна соціальна характеристика, що вимагає уваги суспільства до неповної сім'ї з неповнолітніми дітьми, пов'язана з якістю здоров'я останніх. Вчені-педіатри, що досліджують рівень здоров'я дітей, приходять до невтішного висновку: діти з неповних сімей значно частіше піддані гострим і хронічним захворюванням. Жінка змушена, насамперед, виконувати функції

матеріального забезпечення сім'ї на шкоду традиційно материнським обов'язкам виховання й зміцнення здоров'я дітей. [11, 120].

Підлітки з неповних сімей частіше відчують тривожність, агресію, більш невпевнені в собі, тяжче переживають зміни, бояться пробувати власні сили, через брак підтримки, хлопчики більше відчують брак самотності та менш комунікабельні. Через брак спілкування та довірливих стосунків з батьками відбувається емоційне відчуження, підлітки більш схильні до фрустрації.

Залежно від забезпечення потреб, рівня розвитку дитини, рівня її безпеки, клімату в родині виділяють такі різновиди сімей: здорова сім'я (дитина забезпечена усім необхідним, має нормальний розвиток, взаємовідносини в родині добрі), вразлива сім'я (забезпечені мінімальні потреби дитини, потрібна незначна допомога батькам), сім'я у складних життєвих обставин (потреби дитини ігноруються, потребують соціального супроводу, можливо якихось соціальних допомог), соціально небезпечна сім'я (існує загроза життю та здоров'ю дитини, дитина вилучається з родини та поміщається до центру реабілітації, а батьків притягають до відповідальності).

Складні життєві обставини – це обставини, які об'єктивно порушують життєдіяльність особи (інвалідність, нездатність до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, сирітство, бездоглядність, малозабезпеченість, безробіття, відсутність визначеного місця проживання, конфлікти і жорстоке поводження у сім'ї, самотність тощо), які вона не може подолати самотійно [4, 392].

Сім'я, що перебуває у складних життєвих обставинах – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення таких умов, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно.

Професор Н. Галузова підкреслювала, що сім'ї в складних життєвих обставинах мають низькі адаптивні можливості, не можуть впоратися з повсякденними та побутовими завданнями, виховання дітей не результативне.

У літературі з соціальної педагогіки та роботи сім'ї, які опинилися в складних життєвих обставинах мають такі характеристики:

Італійська сім'я – у якій члени родини постійно й бурхливо з'ясовують відносини, сваряться, тому дитина там зазнає значного емоційного тиску.

Сім'я нарцис – приклад егоцентричності особистості, коли все в сім'ї обертається навколо однієї людини і всі зосереджені на задоволенні її потреб і забаганок, якщо «центр» родини дитина – то проявляється гіперопіка, постійний контроль, намагання захистити від будь – чого дитина втрачає самостійність, якщо «центром» стає хтось з батьків, то діти набувають хворобливої прив'язаності, стають повністю емоційно залежними від батьків, переживають великий стрес, що призводить до вживання різних наркотичних чи психотропних речовин, що зняти навантаження.

Сім'я «третьої зайвий» – батьки займаються особистим життям, дітьми займаються бабусі, дідусі або вони надані самі собі, такі діти мають комплекс неповноцінності.

«Ідеальна» сім'я – де все добре відбувається напоказ, а насправді у родині кожен живе власним життям, відсутні взаєморозуміння, доброзичливі стосунки лише на публіку, причиною і рушієм добрих відносин чи якихось дій у сім'ї є по стороння думка, головне що подумають та скажуть інші, внаслідок чого в жертву приносяться інтереси, бажання членів родини, дитина повинна постійно підлаштовуватись під різні вимоги, оцінки, в наслідок чого вона втрачає індивідуальність, самостійність, стає невпевненою в собі. Відносини у родині прохолодні або в стані прихованої агресії, в наслідок чого присутні у дітей тривожність, депресія.

Причини виникнення складних життєвих обставин:

- жорстоке поводження з дитиною (недбале ставлення до дитини, її бездоглядність, в тому числі залишення дитини в небезпеці, насильство);
- насильство в сім'ї, експлуатація дитини, втягування її у жебрацтво або протиправну діяльність, заохочення дитини до споживання алкоголю, наркотичних речовин;

- залишення дитини без батьківського піклування внаслідок розладу здоров'я батьків, осіб, які їх замінюють, направлення їх на довготривале стаціонарне лікування чи реабілітацію, зникнення батьків, осіб, які їх замінюють, без вісти, їхнє ув'язнення, постійна зміна проживання сім'ї, що призводить до погіршення стану здоров'я дитини, смерть батьків;
- проживання сім'ї у непридатних для життя умовах, тривалий конфлікт у родині, відсутність житла;
- відсутність постійного місця роботи у працездатних членів родини;
- прояви девіантної поведінки дитини (асоціальної, кримінальної, аморальної, аутодеструктивної – суїцидальної);
- перебування дитини в екстремальній життєвій ситуації (в зоні міжетнічних чи міжрелігійних конфліктів, аварій, катастроф, збройних конфліктів) тощо [4, 392].

Можна виділити 4 типи проблем сімей, які опинились в складних життєвих обставинах:

1. Соціально-педагогічні: залежність батьків, педагогічна занедбаність дітей, відсутність прийняття самостійних рішень, неповна сім'я, використання методів фізичного чи психологічного впливу, бездоглядність дітей, нехтування проблемами дітей, низька комунікативність дітей та батьків;
2. Юридичні: невміння відстоювати свої інтереси в органах влади чи самоврядування, незнання свої прав та обов'язків, поділ майна, вступ у спадок, оформлення пільги та соціальних допомог, оформлення документів, влаштування дітей до дитячого садочка, школи;
3. Матеріально-економічні: безробіття батьків, втрата чи відсутність житла, довготривала хвороба чи інвалідність одного з членів родини, погане матеріальне становище, відсутність необхідних побутових предметів і речей, необхідних для життя, заборгованість з житлово - комунальних послуг чи кредитів;
4. Соціально-психологічні: насильство в родині, часті конфлікти в родині, невміння та небажання їх вирішувати, агресія батьків, занижена самооцінка

батьків і дітей, несприятливий психологічний клімат у сім'ї.

Родини, які не можуть самотійно подолати труднощі потребують сторонньої допомоги. В Україні допомогу сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах надає Центр соціальних служб, сім'ї, дітей та молоді (ЦССДМ). Основною метою діяльності ЦССДМ є надання психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, інформаційних і юридичних послуг сім'ям, дітям та молоді.

Згідно даних Міністерства України на 17.04.2020 року на обліку в ЦССДМ перебувало 25 тисяч сімей, які знаходились в складних життєвих обставинах.

Клієнтами Центрів Соціальної Служби Сім'ї Дітей та Молоді є сім'ї з дітьми/особи, які перебувають у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самотійно, а саме:

- сім'ї, де є загроза або виявленні факти насилля над одним із членів сім'ї або жорстокого поводження над дітьми;
- сім'ї, в яких батьки ухиляються від належного виконання своїх батьківських обов'язків;
- жінки, які мають намір відмовитися від новонародженої дитини;
- сім'ї, в яких діти знаходяться в інтернатних закладах (крім дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей, які виховуються в спеціальних та санаторних інтернатних закладах);
- сім'ї, в яких неповнолітні засудженні до відбування покарання без позбавлення волі;
- сім'ї, де є проблема безробіття одного з членів сім'ї, якщо він зареєстрований в державній службі зайнятості, як такий, що потребує працевлаштування;
- сім'ї, де один із членів сім'ї перебуває в місцях позбавлення волі або повернувся з них;
- сім'ї, які ведуть спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї/особи частково або повністю не має здатності чи можливості самотійно

піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті; (алкогольна, наркотична залежність, тубінфікування, ВІЛ-інфекція);

- особи, які постраждали від торгівлі людьми;
- сім'ї, де є проблема сирітства (сім'ї опікунів/піклувальників);
- сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (ризик вилучення дитини із сім'ї);
- неповні сім'ї (мати-одиночка, один батько виховує дитину, неповнолітні матері);
- сім'ї, де є конфлікти між членами сім'ї (негативні взаємовідносини між членами сім'ї, проблеми виховання дітей, бездоглядність дітей тощо);
- сім'ї, в яких діти скоїли правопорушення ті діти, які стоять на внутрішкільному обліку;
- сім'ї, де один із членів сім'ї перебуває в місцях позбавлення волі або повернувся з них;
- особи та сім'ї з дітьми, які потребують соціальних виплат, пільг.
- особи та сім'ї, в яких існує проблема інвалідності [4, 392].

Сім'ї, які мають проблеми відносяться до сімей групи ризику, тому потребують допомоги, щоб не потрапити до сімей в складних життєвих обставинах можуть бути й благополучні родини, в яких є проблеми з взаєморозумінням, налагодженням контактів між членами родини, допускають помилки в вихованні, які є постійними : слабкий нагляд за дитиною, надмірна любов або надмірна суворість, застосування фізичних покарань, низький рівень спілкування в родині, не врахування вікових та індивідуальних особливостей, відсутність сталих вимог, правил і покарання.

Для визначення чи перебуває родина у складних обставинах чи ні, яку допомогу потребує фахівці Центрів Соціальної Служби Сім'ї Дітей та Молоді проводять вивчення потреб дитини: місце для сну та відпочинку, їжа необхідна для нормального розвитку та здоров'я, чи наявний одяг та необхідні речі для особистої гігієни, зовнішній вигляд дитини, чи відповідає зріст і вага нормі

відповідного віку, також приділяється увага потребам, які є у дитини для розвитку і як батьки їх можуть задовольнити: відвідування гуртків, секцій, як проводить вільний час. Задоволення потреб дитини є важливим, оскільки безпосередньо впливає на її розвиток і структуру особистості.

Соціальна послуга соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах (далі - соціальна послуга), - комплекс заходів, що передбачає оцінку потреб, визначення шляхів вирішення основних проблем, регулярні зустрічі чи відвідування отримувача послуги з метою моніторингу виконання поставлених завдань, сприяння у отриманні інших послуг, допомогу в усвідомленні значення дій та/або розвиток вміння керувати ними, навчання та розвиток навичок, спрямованих на подолання чи мінімізацію складних життєвих обставин.

Залежно від рівня складності проблем залежить вид допомоги та термін, за який родина повинна подолати проблеми (від 3 місяців до року), якщо родина за рік не виправляється і є занадто важкі проблеми, які загрожують життю та розвитку дитини, то батьків позбавляють батьківських прав і дитину відбирають.

1.3. Взаємовідносини в родині як фактор обумовлюючий особливості соціально-педагогічної адаптації до складних життєвих обставин

Сім'я – одна з найвагоміших ланок суспільства, оскільки вона не тільки підпорядковується принципам суспільства, а й безпосередньо впливає на формування суспільних норм і правил.

Сім'я є активним учасником суспільного життя. У ній особистість набуває соціалізації, виховується, розвивається.

На розвиток особистості, «Я» образу, самосвідомості, впевненості в собі, оцінка своїх сил і можливостей, сприймання себе цілком залежить від відношення батьків, оскільки їх оцінка є фундаментом для формування

особистості. Залежно від ставлення батьків, їх спілкування може дати поштовх для розвитку невпевненості або самовпевненості в собі.

Соціально-психологічна та соціально-педагогічна адаптація насамперед залежать від батьків, від знань та уявлень, які вони дали дитині світ, які прищепили їй принципи та норми поведінки, наскільки сприяли розвитку особистості, які риси в дитині розвивали, який приклад поведінки в суспільстві показали, яку сформували модель цінностей та ідеалів. Від того, що дали дитині батьки залежить її поведінка в суспільстві, її ставлення до себе та до оточуючих, її вміння реалізувати себе в житті, наскільки якісно вона його проживе, наскільки буде самодостатньою особистістю, буде досягати своїх цілей чи реалізовувати завдання, що ставлять для неї інші.

У системі сімейних відносин головне місце посідають взаємовідносини між подружжям, вони являються не тільки показником міцності, а й показують наскільки емоційно-теплі стосунки у родині, їх сімейні цінності, пріоритети та вид спілкування між членами сім'ї.

Процес адаптації підлітка до соціуму відбувається під впливом батьків та тієї атмосфери, що склалася в сім'ї. Сімейне виховання – одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту [15, 306].

Сімейне виховання повино бути спрямовано на задоволення основних потреб та розвитку дитини, її становлення як особистості, сприяти розкриттю її потенціалу, засновуватись на повазі, підтримці та любові.

Педагог Я. Коменський наголошував, що вчителі можуть розвинути та скоректувати тільки, те що вже сформовано сім'єю. На думку педагога К. Ушинського, головне завдання сім'ї – підготувати дитину до життя [42].

Для адаптації та розвитку особистості важливе значення має стиль виховання. Психолог Е. Шефер виділяє чотири стилі виховання: авторитарний, демократичний, егоцентричний

Авторитарний характеризується відсутністю власного вибору, власної думки, відсутня самостійність, члени родини підпорядковуються комусь

одному, де непоко́ра жорстоко карається, особистість пригнічується, формується залежна невпевнена в собі, залякана, несамостійна, безініціативна людина. У сім'ях з авторитарним стилем виховання діти більш невпевнені у собі, мають низький розвиток волевиявлення, пасують перед труднощами, вони більш замкнуті, в них спостерігаються прояви ауто агресії, вони тяжко приймають самостійні рішення, вони залежні від думки оточуючих. У підлітковому віці в таких дітей спостерігаються значні коливання настрою, швидка зміна з хорошого емоційного стану до погано, вони більш емоційно нестабільні, внаслідок довготривалого подавлення емоцій та почуттів, які також контролювалися батьками.

Демократичний стиль характеризується розумінням, підтримкою, свободою вибору, самовираженням, саморозвитком, члени родини прислухаються один до одного, цінують думку інших. Дитина впевнена у собі, комунікабельна, не боїться пробувати власні сили та можливості.

Ліберальний стиль характеризується невтручанням в життя членів родини, у них відсутні довірливі стосунки та емоційна прив'язаність, вони просто співіснують як окремі особистості. Діти в таких сім'ях егоцентричні, байдужі, їх цікавлять власні потреби, з іншими вони контактують лише якщо це приносить якусь користь, вони будують спілкування на основі ринкових відносин.

Потуральний виховний стиль характеризується гіперопікою, нав'язуванням власних поглядів і переконань, хворобливою прив'язаністю, в родині все направлено на задоволення потреб і бажань дитини, її магаються відгородити від усіляких проблем, все за неї вирішити. Дитина егоцентрична, безвідповідальна, несамостійна, перекладає вирішення проблем на інших, емоційно реагує на невдачі або відмови.

Згідно досліджень, які були проведені в США, було виявлено, що у підлітків в демократичній сім'ї мають більшу успішність в навчанні та серед однолітків, у них більш розвинуті такі якості як самостійність, комунікативність, самокритичність, відповідальність, вміння планувати й

аналізувати життєві ситуації, вміють відстоювати власну думку, мають свої переконання, більш підготовлені до самостійного життя. Діти з таких сімей мають чітку модель сім'ї та вміють розподіляти ролі у сімейних стосунках.

В родинях, де у батьків відсутня узгодженість у стилі виховання, різні погляди й сімейні цінності, дитина розгублена, невизначена, не має власної позиції, оскільки в неї відсутня стала модель та конкретні приклади поведінки, вона не знає як вірно вчинити в тій чи іншій ситуації, а це додає емоційного напруження.

Американські соціологи, наприклад, вважають, що там, де в сім'ї здорова обстановка, шанси на виникнення у дитини антисоціальних нахилів можна визначити як 3 до 100. У тих же випадках, де домашні умови незадовільні, шанси зростають до 98 із 100.

Психолог О. Леонтьєв вважав, що для підлітка важливим є розуміння та підтримка батьків, що є запорукою гарних відносин у родині, а конфлікти провокують не вміння батьків почути, зрозуміти та підтримати.

Клімат та відносини в родині впливають не тільки на емоційний стан, в й на соціально-психологічну адаптацію дитини, її відносини з однолітками, значимість підлітка серед них.

І. Кон вважає, що немає ні одного соціального чи психологічного аспекту поведінки підлітків, який би не залежав від сімейних умов сьогодні чи в минулому [15]. Р. Капралова наголошувала, що діти, які росли без туроти, любові та спілкування з батьками, з матерям емоційно – холодними та відстороненими від власних дітей, в подальшому житті ці діти були антисоціальними, закритими, не проявляли почуттів та емоцій до оточуючих, їм важко підпорядковуватись нормам соціуму. Згідно досліджень А. Тавіта, в родинях де часто виникають конфлікти та напружені відносини, більшість дітей мають ранні статеві відносини.

Л. Джонсонз і Л. Герріс досліджуючи вплив родини на соціалізацію дитини виділили такі критерії впливу: «використання сили» – загроза або нанесення фізичних або нефізичних покарань; «індукція» – пояснення наслідків

порушення правил, роз'яснення з приводу того, як просити вибачення, пропозиції альтернативної поведінки; «відповідальність» – прохання пояснити свою поведінку, заспокоєння дитини і покарання того, хто спровокував порушення правила; «неприйняття» – явне відкидання поведінки дитини із застосуванням сили або без неї [15]. Найефективнішими є «індукція» та «відповідальність», оскільки батьки намагаються пояснити, навчити, зрозуміти дитину, виховати відповідальну, самостійну дитину, з нормальною самооцінкою, само сприйманням, привити їй соціально встановлені норми і правила поведінки, допомогти соціалізуватися та адаптуватися до умов середовища. Діти методом спроб і помилок вчаться, розкриваються, пізнають себе та оточуючих, вчаться реалізовувати власні потреби не ущемляючи при цьому потреби інших.

Негативно на соціально-педагогічну адаптацію впливає відсутність основних знань з педагогіки та психології, здебільшого батьки не беруть до уваги вік дитини, її особливості в цей період і намагаються використовувати звичні методи виховання та стилі спілкування, не беручи до уваги, що дитина дорослішає, змінюється, у випадках невдач батьки застосовують крик, погрози, показання, часто тілесні, а для підлітка на відміну від молодшого школяра тілесні покарання взагалі недопустимі, це тільки погіршує ситуацію, б`є по їх самооцінці, призводить до повної недовіри та ще більших конфліктів.

У дітей, якими менше спілкуваля, неприямали участь у їхньому житті, не підтримували, були прохолодні стосунки, відчуження, атмосфера конфліктів, епорозуміння, відсутність любові та дружніх стосунків, тілесних контактів, почувають себе незахищено, невпевненості в собі, скуті, пасивні, огано йдуть на конат, мають вузьке коло спілкування.

Велику роль у впливі на дитину відіграє матір, оскільки для дитини будь-якого віку вона займає значне місце, відіграє провідну роль. Недолік любові матері завдає більше шкоди, чим прохолодність або відстороненість батька. Матір має більший вплив на емоційність, прояв почуттів, дає відчуття захищеності, розуміння, тепла, а батько більш дає приклад дій, рішень,

становлення цілей, відстоювання своїх переконань, прояву себе. Важливе є також склад сім'ї та відносини з іншими членами родини. Дитина, у вихованні якої, крім батьків, беруть участь бабусі і дідусі, більше здатна до співчуття, доброзичливіша, однак менш самостійна і наполеглива, їй бракує організаторських здібностей. Вплив родичів на розвиток дитини залежить від того, як вона ставиться до них, оцінює їх. Прихильність дитини до рідних виражається у бажанні бути поруч (особливо, коли дитина хворіє або переживає страхи, налякана), гратися з ними, зробити їм приємний подарунок, співпереживати. Ці почуття діти реалізують і у малюнках, висловлюваннях [13].

Діти з неповних сімей гірше адаптуються. Відсутність одного з батьків позначається на психологічному стані особистості.

У ході спостереження за австралійськими підлітками з неповних сімей, підтвердилися прояви практично всіх названих симптомів: підвищеної схильності до самогубства, алкогольної або наркотичної залежності, невисокого відчуття власної гідності і заниженої оцінки власних здібностей, негативного ставлення до батьків і підвищеної необхідності звернення за консультацією до психіатра [3].

Аналіз теоретичних джерел показав, що у хлопчиків, вихованих яких займалась лише матір, більше проблем з адаптацією ніж у тих хто виховувався в повній родині. Хлопчики з неповних родин більш емоційні, м'які, нерішучі, вони менш націлені на дієві вирішення ситуацій. Більшість з них али авторитарну, власну матір і їм складніше, через це адаптуватися в подальшому житті, вони часто не реалізують себе ні в професійному, ні в сімейному плані. Вони часто пасують перед обставинами.

Заміною батька може слугувати дідусь, старший брат, який є прикладом мужності, рішучості, діяльності. Хлопчики підсвідомо тягнуться до представників чоловічої статі, вбачаючи в них батька. Хлопчики в яких роль батька виконує хтось зі старших у сім'ї, більш легко знаходять спільну мову з однолітками, користуються більшим авторитетом, більш сміливі, можуть

проявити себе, вміють відстоювати власну думку, реалізувати свій потенціал, більш наполегливі, більш комунікативні, простіше справляють з складнощами, вони орієнтовані та дію та результат.

Відсутність у родині на дівчатах позначається більш у підлітковому віці, у стосунках з хлопцями. Вони намагаються компенсувати його відсутність у своєму житті, шукають проявів тієї любові і підтримки, яку не отримали у дитячому віці. У дівчаток це може набувати форм пошуку партнера набагато старшого за неї, з яким буде відчувати себе тою маленькою дівчинкою, яку потрібно захищати, бавити, оберігати. Деякі з дівчат можуть бути нерозбірливі в своїх зв'язках, вступати в ранні стосунки, часто змінювати партнерів через образу на чоловіків, якщо батько пішов з родини, у випадку смерті батька, навпаки дівчина може довго шукати собі партнера, бути сором'язливою, скутою, боятися відносин.

Порівняно з дівчатами, що живуть з обома батьками, дівчатка з неповних сімей страждають підвищеною агресивністю, приділяють більше уваги пошукам знайомств з чоловіками, активніше вступають з ними в статеві зв'язки, але водночас більше непокояться з приводу сексуальних контактів. Відсутність у сім'ї батька нерідко викликає у дівчат або бажання раннього вступу до інтимних відносин з чоловіками, або стійке прагнення ухилитися від них. Абсолютно інша ситуація складається, коли дівчинка виховується одним батьком. У такому разі вона може ідентифікувати себе з чоловічим типом [3].

Підлітки з неповних сімей частіше вчиняють правопорушення та притягуються до відповідальності, ніж їх однолітки з повних родин, оскільки один з батьків не зможе повноцінно забезпечити контроль і виховання, приділяти значну увагу дитині, бути активним учасником її життя, при цьому повноцінно забезпечуючи матеріально родину. Ускалднення ситуації надає те, що дитина і так важко переживає відсутність батька (смерть чи розлучення), існує психологічний тиск, інколи матері звинувачують після розлучення дітей, переносять з образу батька на них розчарування, злість та агресію. В

деяких випадках дитина почуває свою провину, в інших вважає винуватою матір.

Залежно від ставлення матері до ситуації й її поведінки, вона може або дуже жорстоко себе поводити, бути надто суворою та вимогливою, або відчуваючи свою провину бути занадто поблажливою, багато дозволяти. В ситуаціях утворення з повної сім'ї неповної змінюється відношення дитини до батьків, в більшості випадків дитина жаліє матер і вороже і з агресією ставиться до батька, але ситуація може змінитись, з приходом вітчима, що сприймається як зрада, дитина відчуває ревності, злість, образу. На поведінку підлітка впливає причина утворення неповної сім'ї та від того, як це їй пояснили, наскільки чесними були батьки, оскільки в подальшому відносини можуть погіршитися з обома батьками.

Однако більше значення має не наявність чи відсутність обох батьків, а психологічний клімат у родині. В родинях, де панує непорозуміння і конфлікти, частіше підлітки скоюють злочини. Підлітків на злочин штовхає не відсутність одного з членів сім'ї і навіть не важке матеріальне становище, а надто сильний емоційний тиск, непорозуміння, відсутність уваги, жорсткий контроль, фізичні покарання. В таких родинях гірше адаптуються до складних життєвих обставин.

На основі теоретичного аналізу літератури можна зробити висновки, що підлітки з неповних родин мають нижчу успішність у навчанні, менше націлені на результат, менш цілеспрямовані, чим їх однолітки, які живуть в повній родині, але одного з батьків замінює вітчим або мачуха.

Зниження адаптації, відхилення в поведінці прямо пропорційні конфліктам між розлученими батьками, рівнем їх взаємовідносин. У підлітків з високими та середніми навчальними досягненнями, кращий психологічний клімат в родині, менше конфліктів між її членами, ніж у їх однолітків, де батьки конфронтують, матері знаходиться в нестабільному емоційному стані.

Діти, що ростуть у неповних сім'ях, здобувають нижчу освіту і згодом мають нижчий рівень доходів. За статистикою, відсоток молодих людей, які не

зуміли закінчити вищий навчальний заклад, серед тих, що жили в неповних сім'ях, більш ніж удвічі вищий, ніж у тих, хто завжди жив з обома батьками. Водночас відсоток студентів з повних сімей, що знайшли роботу за фахом після закінчення вищого навчального закладу, майже удвічі вищий, ніж у тих, хто виховувався одним батьком [3].

У підлітків батьки яких розлучені знижується самооцінка, самосвідомість, погіршуються відносини з батьками, вони починають їх сприймати по іншому. Внаслідок травмуючи, конфліктних ситуацій більшість з них проявляють девіантну поведінку, ризикують здоров'ям, часто змінюють партнерів, шукають гострих відчуттів, займаються екстремальними видами спорту. Цьому факту можна дати два різні пояснення: а) дії, пов'язані з ризиком для здоров'я, є спробою самоствердження; б) така поведінка є наслідком послаблення контролю з боку батьків після розлучення [2].

Адаптація підлітка в неповній родині залежить:

- повноцінне життя батьків, формування поваги дитини до власного життя обох батьків, включення її в нові родини, щоб у дитини не було ревнощів, злості та образи;
- участь у житті дитини обох батьків, їх партнерські відносини, відсутність конфліктів, відсутність налаштування дитини один проти одного;
- забезпечення розвитку потенціалу дитини;
- приймання батьками участі у захопленнях дитини;
- відсутність маніпулювання почуттями дитини, відсутність конкурентності між батьками за любов та увагу дитини.

Також виокремлюють ще функціонально неповну сім'ю, в якій один з батьків відсутній поруч через хворобу чи трудову діяльність. При відсутності постійного спілкування, низьким рівнем емоційних контактів, недостатнього прояву турботи діти відсторонюються від батьків.

Діти молодшого шкільного віку при тривалій відсутності одного з батьків емоційно відсторонюються від нього, але легше переживають розлуку ніж підлітки, яким складно прийняти такі зміни.

Розлука – це стресова ситуація для всіх членів сім'ї, це один з видів втрати. який виступає ознакою її неблагополуччя, адже впливає на якість функціонування сімейної системи [10].

Діти різного віку, статі, з різними особистісними характеристиками переживають розлуку по різному.

Розрив родинних зв'язків призводить до зниження самооцінки, емоційно-вольової сфери, поведінки. Підліток звинувачує в усьому інших, невідчує провини за порушення правил, не контролює свою поведінку, не стримує свої бажання, знижується рівень моральної свідомості, проявляється відсутність чіткого планування, неможливості досягати мети та ставити необхідні цілі, відсутність радощів при досягненні результатів чи отриманні визнання, постійне відчуття настороженості та недовіри, постійна необхідність уваги, прагнення все знати та контролювати, відсутність емоційно – стійких відносин з однолітками, постійна необхідність у визнанні, невміння розуміти та проявляти власні почуття, нерозуміння почуттів інших, невміння визначати причини і наслідки, низький рівень логічного мислення, переважання емоцій.

Згідно даних психолога В. Целуйко, кожна п'ята хвора неврозом дитина пережила в дитинстві розлуку з батьком [11].

Після розлуки з одним із батьків екстраверти стають замкнутими, занурюються у свої переживання, у свій внутрішній світ. Проявляється ауто агресія, тривожність, підвищується самокритичність, роздратованість, вразливість, підвищується недовіра до оточуючих,

Важливим є підтримання контактів, якщо батьки довгий час не спілкуються з дитиною, дитина відчувається невпевненою, замкнутою, вразливою, вона втрачає відчуття значимості, захищеності, це підриває впевненість у власні сили.

З віком поведінка тільки погіршується, агресія, дратівливість, невдоволення, недовіра переходить на оточуючих, позначається не тільки на відносинах з батьками, а й відбивається на відносинах з однолітками. У дівчат в подальшому відображається на здоров'ї, проявляється психосоматичними

станами, а хлопчиків – на поведінці.

Головним завданням батьків є підтримати дитину, допомогти їй адаптуватися до нових змін у родині, пережити та прийняти їх.

Соціально-психологічна адаптація підлітків прямо залежить від взаємовідносин в родині, психологічного клімату, наявності емоційних зв'язків та відчуття захищеності та любові.

РОЗДІЛ 2

СПЕЦИФІКА РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З РОДИНАМИ, ЯКІ ОПИНІЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

2.1. Принципи виявлення основних проблем та особливостей особистості підлітка з неповної родини

Формування особистості, її самоствердження залежить від її оточення, відносин з родиною та друзями, але найбільший вплив на розвиток і становлення особистості чинять батьки, надаючи дитині приклад і впливають на модель поведінки.

Головними фігурами в житті підлітка, які впливають на його становлення як особистості, на фізичний та психічний розвиток є батьки.

Згідно теорії Р. Шпіц, Дж. Боулі, підлітки з неповних родин отримуючи менше підтримки, уваги, любові зазнають деформації особистості та більш схильні до проявів девіантної поведінки. Вони частіше за своїх однолітків з повних сімей перебувають в кризових ситуаціях, тому переживають різні негативні емоційні стани гостріше та важче, через брак підтримки батьків, що призводить до затяжних депресій, низької самооцінки, низького рідня домагань, високого рівня тривожності, проявів замкнутості в собі або агресивності.

Підлітки з неповних родин більше занурені у своє минуле та влансі негативні переживання, вони мачать своє майбутнє у більшості випадків у фатальному світлі (або все, або нічого). Невпевненість у собі впливає на їх життєстійкість, на активність життєвої позиції і відстоювання власних інтересів, проблеми у житті сприймаються як даність, з якою нічого неможливо зробити. Також особи підліткового віку з неповних сімей, через брак любові, намагаючись її доотримати від інших, приносять себе та свої інтереси в жертву заради благополуччя інших. Вони більше прагнуть до комфорту та менше

ризикують за для отримання кращих результатів.

Підлітки з сімей, які втратили когось з батьків через розлучення, важче справляються з ситуацією, ніж діти які втратили одного з батьків через смерть [25, 4].

Зростання числа проблем і реакцій дезадаптації дітей констатується у ворожій конфліктній родині як до розлучення, так і тривалий час після нього, проявляючись бунтом, неслухняністю, негативізмом, агресією, проявами девіантної поведінки, психосоматичними розладами, збільшенням суїцидальних вчинків [26, 51].

Формування особистості підлітка у неповній родині залежить від відносин між батьками, після розручення. У матерів після змінюється форма виховання на більш авторитарну, починається неадекватна оцінка можливостей і поведінки власної дитини, через брак часу приділяється менше уваги, зменшується спілкування, дитина позбавляється не тільки турботи, уваги від батька, а ще й зменшується ця частина від матері, дитина починає всілякими способами привернути увагу, частіше за все це прояви девіантної або асоціативної поведінки. Через зменшення якості стосунків з батьками підліток страждає психічно і фізично, тому що для сталого розвитку необхідні якісні, емоційно теплі стосунки з обома батьками. Здебільшого це не можливо реалізувати через конфліктні відносини батьків, в які вони втягують дитину, в більшості випадків залишаючись жити з матір'ю підліток вороже налаштований проти батька, тому не підтримує з ним відносин або відносини досить прохолодні та поверхневі. Підлітки в таких ситуаціях не мають сталої моделі родини та гендерних ролей, але у їх однолітків, які мають теплі стосунки з батьком краща самооцінка, кращі відносини з матір'ю, товаришами і особами протилежної статі, вони в подальшому будують більш міцну сім'ю. З. Фрейд і А. Адлер підкреслювали важливість виховання батька та його впливі на розвиток особистості.

За результатами всеукраїнського опитування підлітків «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» було виявлено, що для підлітків

проживання в реструктурованій сім'ї є чинником більш раннього залучення до сексуального життя, а авторитарна мати "підштовхує" до збільшення кількості сексуальних партнерів [28, 13].

Проаналізувавши літературу можна дійти висновку, що підлітків проживаючих з одним з батьків мають відхилення у психосексуальному розвитку та статево рольової Я-концепції, фіксованості на інфантильних стадіях психосексуального розвитку.

У підлітки, які проживають лише з матір'ю, відбувається фіксація на оральній і анальній стадії. За дослідженнями Абрахама і Гловера фіксація на оральній стадії призводить формування таких рис характеру, як самовпевненість – самоприниження, відкритість – підозрілість, захоплення – заздрість, песимізм – оптимізм, які мають нереалістичний характер крайнощів, що позначає захисні механізми. Згідно праць З. Фрейда фіксація на двох стадіях притаманна істеричним особам.

У підлітків з неповних сімей у відносинах з протилежною статтю наявні проблеми, через відсутність цілісної моделі стосунків в них не розвинені відповідні якості. У підлітків з таких родин відбувається перенос взаємовідносин з батьківських на свої власні, що призводить до залежних стосунків, вони намагаються у відносинах з протилежною статтю компенсувати недостатність спілкування, захисту, любові з батьками. У підлітків, які не спілкуються з батьком формуються образи фемінної жінки та андрогенного чоловіка.

У той же час численні дослідження переконливо показали, що відсутність батька пов'язане з рядом негативних наслідків для підлітка; підлітки, які виховуються без батька, мають знижений рівень домагань; особливо у хлопчиків високий рівень тривожності, частіше зустрічаються невротичні симптоми; хлопчики в неповних сім'ях гірше спілкуються з однолітками; відсутність чоловіка в будинку негативно позначається і на успішності, і на самоповагу підлітків - знову ж особливо хлопчиків – вони гірше засвоюють чоловічі ролі і відповідний стиль поведінки, а тому часто перебільшують,

гіпертрофують «маскулінність» своєї поведінки (грубість, войовничість і т.п.). Прийнято вважати, що батьківське вплив найсильніший в підлітковому віці. І в старшому віці батьки більше заохочують самостійність, дослідницьку діяльність підлітків, допомагають опанувати вміння, навички. Згідно досліджень різних вчених простежується, що хлопці, що вирости тільки з матір'ю, є більше проявляють агресію, більш замкнені, визнають авторитет жінки, раніше починають статеві відносини, мають труднощі в стосунках з дівчатами, не можуть будувати сталі, тривалі стосунки, часто змінюють статевих партнерів, мають менш розвинені лідерські якості. Дівчата, які виховувалися тільки матір'ю, мають складні відносини з протилежною статтю, рано вступають в статеві відносини, нерозбірливі у виборі чоловіка, мають проблеми у сімейному житті, оскільки відсутня повноцінна модель взаємовідносин чоловік-жінка, приклад зорового розподілу ролей у родині. Батько відіграє велику роль у формуванні жіночності та самооцінці. Починаючи з підліткового віку дівчата, які недоотримали турботи, уваги від батька починають намагатися отримати це від інших чоловіків, а це призводить до розриву відносин та розлучень, оскільки ніхто з чоловіків не може замінити та дати батьківську любов. Жінки, яким в дитинстві не вистачало материнської підтримки, уваги, турботи, стають авторитарними, вимогливими, власними матерями, які застосовують фізичні покарання чи психологічний тиск на власних дітей. Відсутність матері, а саме, материнської турботи, як зазначає Дж.Буолбі, майже завжди призводить до затримки психосоціального та інтелектуального розвитку дитини, а також до появи симптомів фізичних та психічних захворювань. Великий вплив на формування ціннісних орієнтацій підлітка відіграє рівень освіченості матері [18, 45].

Підлітки у неповних сім'ях мають проявляють дефіцит позитивних відчуттів до себе і до оточуючих, проявляють невпевненість у собі. Більшість з них піддаються моральному чи фізичному насильству з боку однолітків, партнерів, родичів.

Проблеми у взаємовідносинах з обома батьками, недотримання від них

турботи призводить до порушень поведінки, погіршення психологічного та фізичного здоров'я, вживанню наркотичнопсихоактивних речовин, проявам асоціативною поведінки. Характерним у неповних родинах є прояви грубості, відсутність взаємодопомоги і взаємопідтримки, непорозуміння, часті конфлікти, відбувається відчуження від батьків. Часто в неповних родинах матір багато обов'язків перекладає на підлітка, висуваючи при цьому надто високі вимоги, застосовує залякування, погрози, приниження як методи впливу. Наслідками стає прояв егоцентризму у підлітка, спроби самотвержитися через силу, приниження інших, схильність до імпульсивності, проявів агресії, непокори, потурання норм і правил суспільства, безвідповідальність, прояви жорстокості, насильства, приниження інших, втечі з дому порушення закону (крадіжки, порушення громадського порядку, вживання або розповсюдження психотропних речовин, бійки). Найчастіше у підлітків з таких родин, знижується успішність, вони більше вдаються до обману, більш інтернет залежні, тому що в соціальних мережах легше розкритися і самоствердитися. Криза підліткового віку поєднується з установленням моделі дорослої поведінки, прагненні завоювати авторитет однолітків.

У підлітковому віці проявляють агресію не тільки хлопчики, а й дівчатка. Дівчата найчастіше виявляють агресію вербально, а хлопці фізично ламаючи предмети, бити кулаком в стіну, встрявати у бійку. Іноді підлітки переносять свою агресію на батьків, знущатися над меншими братами чи сестрами.

Імпульсивна поведінка підлітків може призводити до серйозних наслідків. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, щорічно 180 підлітків у всьому світі гине від насильства з боку однолітків.

Підліткам притаманне захоплення госрми відчуттями, жага екстриму, ризик життям, що закінчується вкрай трагічно: смертю, важкими травмами.

Сформовані цінності, принципи поведінки та моделі суспільства пливають потім на все доросле життя. Зниження мотивації підлітків з неповних сімей, призводить до направленості задоволення потреб на найблизче майбутнє, «життя одного дня». Нестача емоційно близьких стосунків з

батьками породжує у підлітків нездорову потребу мати ці сімейні у подальшому, маючи при цьому дуже ідеалізовані відносини, яких нереально досягти в житті.

Більшість підлітків ставлять ціллю свого життя досягти матеріального достатку, не зважаючи на інші свої потреби, вони не планують своє життя, не аналізують методи досягнення цілей, вони просто намагаються йти до неї.

Найчастіше в неповних сім'ях відсутня єдина тверда лінія виховання, це те, що зазвичай породжує слабохарактерність, розбещеність підлітка. На виникнення деяких особливостей характеру впливає також невміння враховувати вікові особливості підлітка. Таким чином, незадоволення підлітком потреби бути або хоча б здаватися дорослим, ставлення до нього як до дитини, часто призводить до появи і закріплення у нього впертості, примхливості, негативізму, грубості. Можливі й більш серйозні деформації рис характеру. Незнання вікових особливостей підлітків може викликати великі і тривалі конфлікти з членами всієї родини, приховану або явну війну з ними. Несприятливо впливає на розвиток підлітків переоцінка або недооцінка недоліків його характеру батьками. Самі підлітки неправильно кваліфікують свої риси характеру, приймаючи упертість за силу волі, грубість - за правдолюбство і мужність, невічливість - за прямоту, зарозумілість - за гордість і прояв почуття власної гідності. Деякі навіть, усвідомлюючи недоліки свого характеру, не хочуть від них позбавлятися.

Безініціативність і безвідповідальність формується під впливом ставлення батьків, один з батьків виховуючи дитину сам проявляє гіперопіку та гіперконтроль, позбавляючи дитину права вибору, пригнічуючи їх волю.

Згідно праць А. Ленгле невроз виникає через «плиття за течією», коли не людина керує своїм життям, а обставини керують нею. Відповідальність прямо пропорційна повазі до своїх батьків, чим вона більша, тим діти більше прагнуть домогтися схвалення власних батьків, внаслідок чого вони несуть більше відповідальності за свої вчинки. Підлітки з неповних родин менше ідентифікують себе з батьками, а значить відповідальність перед батьками

низька. Виключення когось з батьків з життя дитини має негативний вплив.

Для підлітків з сімей матерів-одиначок властива низька ступінь орієнтації на соціальні досягнення, відсутність уявлення про те, які труднощі, проблеми чи загрози може нести в собі майбутнє (значимо менше число висловлювань на ці теми), що дозволяє прогнозувати у дітей матерів-одиначок найбільшу ймовірність соціальної дезадаптації при вступі в доросле життя.

Батьки з неповних родин менше приділяють уваги навчанню, вихованню і взагалі життю власних дітей, менше з ними спілкуються, приділяють менше уваги плануванню їх майбутнього, внаслідок чого підлітки менше реалізують власний потенціал, більш розгублені у житті. Через відсутність схвалення, брак уваги та любові, підлітки з неповних родин мають багато комплексів, формують неправильні соціальні установки та сприймають дійсність по іншому [27, 30].

Для багатьох підлітків відсутність одного з батьків це велика психологічна травма, яка переходять у доросле життя. Підлітки, які виховувалися одним біологічним батьком, мають менше шансів на успішне, щасливе доросле життя. Особливо, це стосується двох сфер життя – любові та роботи, які є головними складовими щастя. Не всі діти з неповних сімей мають такі проблеми, проте, багато дітей із зруйнованих сімей відчують труднощі при зближенні з протилежною статтю, з формуванням міцної сім'ї, також їм складніше знайти стабільну роботу [30, 67].

Проаналізувавши можна зробити висновки, що діти з неповних сімей мають такі проблеми:

- матеріальні проблеми;
- психологічні проблеми;
- підвищена вірогідність девіантної поведінки;
- проблеми у взаємовідносинах з батьками;
- порушення закону і вживання наркопсихоактивних речовин;
- проблеми у реалізації власного потенціалу;
- ранній вступ у стосунки і часта зміна партнерів;

– частіше потерпають від фізичного чи сексуального насильства.

Таким чином, роль батьків дуже багатопланова і відбивається на формуванні особистості дитини вже в ранньому дитинстві. Відсутність одного з батьків призводить до порушень психічного (розумового) розвитку дитини, зниження його соціальної активності, деформацій особистості і порушення процесу статевої ідентифікації, а також кризового роду відхилень у поведінці і в стані психічного здоров'я. Все це чинить серйозний вплив на подальшу особистість і суспільне життя, як хлопчика, так і дівчинки.

2.2. Методи виявлення сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах

Роботу з виявлення сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах здійснює комісія, яка складається з представників: служби у справах дітей, центру соціальної служби у справах сім'ї, дітей та молоді, лікарні, навчального закладу та Ювенальної превенції із Порядком виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб), затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України № 896 від 21 листопада 2013 р. та згідно Постанови Кабінету Міністрів України № 800 від 03.10.2018 «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю».

Виявлення родин, які знаходяться у складних життєвих обставинах, відбувається на підставі повідомлення або інформації органами місцевого самоврядування, представниками лікувальних закладів, навчальних закладів, національної поліції. Інформація про складну життєву ситуації в родині може бути надана громадянами, членами родини або отримана представниками служби у справах дітей, соціальної служби під час візитів до родини, після чого інформація передається до ЦСССДМ і створюється спеціальна комісія,

для перевірок умов проживання дитини.

У випадку звернення до центру соціальних служб сім'ї члена родини, яка перебуває у складних життєвих обставинах, співробітники працюють в декілька етапів:

- проводять оцінку потреб сім'ї, оцінюють потреби дитини та їх реалізацію, визначають потенціал батьків, розяснюється інформація про можливість отримання соціальної матеріальної, психологічної, юридичної допомоги;

- надається допомога у підготовці та оформленні документів, отриманні пільг, матеріальних виплат;

- спеціалісти надають план соціальної допомоги;

- згідно потреб і з урахуванням потенціалу родини здійснюється допомога родині.

Відповідно до Постанови Кабінету України №800 від 03.10.2018 року, при надходженні до служб інформації, про загрозу життю та здоров'ю дитини, комісія фахівців повинна протягом доби перевірити інформацію, вийшовши за адресою проживання сім'ї.

При отриманні інформації, про родину, яка перебуває у складних життєвих обставинах, іншими службами, вони повинні її передати протягом 3 днів до центру соціальної служби сім'ї, дітей та молоді згідно форми: Повідомлення/інформації про дитину, сім'ю (особу), яка перебуває у складних життєвих обставинах, затверджена Наказом Міністерства соціальної політики № 450 від 09.07.2014 р.

Найчастіше повідомлення про перебування сім'ї в складних життєвих обставинах надходять від служби у справах дітей, від навчальних закладів, сусідів та лікувальних закладів, найменше членів родини.

У випадку загрози життю та здоров'ю дитини, комісія здійснює перевірку після чого приймається рішення про залишення або вилучення дитини з родини. Після перевірки та вивчення сім'ї працівники розробляють план допомоги родині, для виходу зі складних життєвих обставин.

Відвідування сімей – це візит до сім'ї (з попередженням чи без нього) з метою ознайомлення зі станом справ у сім'ї, у першу чергу - стану утримання, розвитку й виховання дітей (дитини). Від час відвідування сім'ї фахівці з соціальної роботи здійснюють оцінку її потреб у наданні соціальних послуг, обстеження (за згодою) матеріально-побутових умов, визначають методи соціальної роботи [16, 24].

Відвідування сім'ї необхідне для збору інформації про членів родини, їх життєдіяльність, причини попадання в складні життєві обставини, потреби та ресурси сім'ї, форми та методи роботи для виходу сім'ї зі складних життєвих обставин.

Перший візит до сім'ї необхідний для:

- встановлення контакту з членами родини;
- налагодження довірливого спілкування;
- дослідження відношення членів родини до дітей, їх фізичного та психологічного стану;
- вивчення думки дітей про проблеми та шляхи їх вирішення;
- дослідження бачення членів родини проблем, їх причин та методів подолання;
- вивчення потреби та зовнішнього вигляду дитини, її самопочуття;
- дослідження навчальних досягнень дитини, її психологічного розвитку за віком й емоційного стану;
- вивчення поведінки і соціальних зв'язків дитини, наявності у неї шкідливих звичок;
- вивчення ресурсів та потенціалу членів родини, для задоволення потреб дитини та її нормальному розвитку;
- надання інформації родині про соціальні послуги, якими вона може скористатися;
- вивчення виконання функцій батьками;
- вивчення попереднього соціального досвіду батьків (виховання інших дітей в інтренатах, наявності судимостей);

- встановлення наявності шкідливих звичок батьків;
- визначення рівня матеріального забезпечення родини;
- вивчення необхідності у соціальному обслуговуванні членів родини;
- роз'яснення сім'ї щодо конфіденційності соціальних послуг;
- отримання згоди на співпрацю.

За результатами відвідування родини складається Акт оцінки потреб дитини та її сім'ї, також фахівці після відвідування родини роблять висновок чи безпечно дитині передувати в сім'ї, наскільки необхідне вилучення дитини з родини.

Відповідно до акту оцінки потреб дитини та її сім'ї спеціаліст приймає рішення чи відноситься родина до до категорії «сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах» або сім'я може подолати складні життєві обставини самостійно, можливо родина потребує лише допомоги в деяких соціальних послугах.

Одним з головних завдань спеціаліста є встановлення довірливих відносин з членами родини, налаштувати їх на співпрацю.

У випадку налагодження контакту між спеціалістом і родиною, у членів сім'ї настає розуміння, що є ті хто можуть їм допомогти, їх проблему можливо вирішити з позитивним результатом, в них є потенціал для кращого життя.

Більшість сімей спочатку налаштовані недовірливо, вороже, вони не вірять, що їм допоможуть вирішити проблеми, зневірені у власні сили, не бажають щось змінювати, не бачать серйозність проблем, сприймають допомогу як втручання в особисте життя та відмовляються від допомоги.

Загалом більшість родин, які звертаються по допомогу самостійно бажають вирішити матеріальні проблеми, отримати безкоштовно юридичну чи психологічну допомогу, причини оформлення документів, покращення матеріального чи житлового становища, допомога у вихованні дітей, частіше підлітків.

За для мотивації членів родини на подолання складних життєвих обставин спеціалісти використовують: довірливе спілкування, позитивні

приклади життєвих ситуацій інших родин, індивідуальний підхід до кожного члена родини, толерантне та доброзичливе відношення до членів родини, показання перспективи позитивного вирішення ситуації, розширення оточення родини, переконання в необхідності змін.

Збір інформації про сім'ю відбувається через відвідування їх вдома, спілкування з іншими родичами, сусідами, отримання інформації з лікувальних та навчальних закладів.

Найбільш повну інформацію про проблеми, потреби, потенціал родини, яка перебуває у складних життєвих обставинах, фахівці центрів соціальних служб отримують завдяки різних методів отримання інформації: під час спілкування з членами родини, бесіди з сусідами та родичами, обстеження житлово-побутових умов родини, вивчення особливостей членів родини за допомогою спостереження. Спеціаліст визначає після збору інформації проблеми та потреби, які утворюють складні життєві обставини, вплив на родину її оточення, зайнятість членів родини, вивчає історію родини, чи були вже схожі випадки.

Під час роботи з родиною фахівець бере до уваги фактори ризику для планування подальшої роботи [23]:

1) Характеристики родини: повна чи не повна сім'я, наявність мачухи чи відчима, багатодітність родини, наявність інвалідів у родині, вік батьків, їх релігійні переконання, етнічна приналежність, прояви асоціальної поведінки.

2) Забезпеченість: наявність житла, побутові умови, кількість проживаючих членів родини відповідно до житлових умов, матеріальна забезпеченість, працевлаштованість батьків та повнолітніх членів родини, .

3) Взаємовідносини: рівень довіри, обізаність батьків про життя та захопання дітей, наявність покарань, прояви жорстокості чи агресії, депресивні стани, відстороненість батьків, частота конфліктів, наявність підтримки та взаєморозуміння.

4) Фізичний стан: психічні чи фізичні захворювання, інвалідність.

5) Психологічний розвиток: затримка розвитку.

6) Насилля: прояви фізичного чи психологічного насилля; тривалість чи прояви в минулому; хтось з членів родини зазнає сексуального насильства; члени родини занають економічнечи будь-яке інше насильство (дитина або дорослий).

7) Асоціальна поведінка: відібрання дітей та позбавлення батьківських прав в минулому, вживання наркотичних або психотропних речовин, притягнення до кримінальної відповідальності, перебування в місцях позбавлення волі.

Спеціаліст залежно від необхідності залучає до роботи працівників інших державних установ: юристів, соціальних робітників, психологів, накрологів, соціальних педагогів, працівників національної поліції, лікарів, психотерапевтів.

Важлим для продуктивної співпраці спеціаліста з родиною є підписання договору, який регламентує:

- 1) обсяг і зміст соціальних послуг, які надаватимуться дитині, сім'ї на безоплатній основі;
- 2) права та обов'язки членів сім'ї, які потребують надання соціальних послуг, фіксується згода і обов'язкова участь кожного з членів сім'ї у здійсненні заходів, передбачених планом соціального супроводу сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах;
- 3) відповідальність сторін у разі порушення умов договору;
- 4) умови припинення надання соціальних послуг;
- 5) строк дії договору [19].

У випадках, коли родина відмовляється від підписання договору та не хоче співпрацювати зі спеціалістами, але є загроза життю, правам та інтересам дитини, тоді подається клопотання разом з матеріалами справи до комісії по справам дітей, де рішенням може призначатися соціальний супровід без згоди батьків та розробляється індивідуальний план соціального захисту дитини.

Згідно методики О. Кочубея й І. Умарової, про співпрацю родини зі спеціалістом для виходу зі складних життєвих обставин, родина сама формує

завдання необхідні для виходу зі складної життєвих обставин і визначити їх пріоритетність за періодами. Завдання повинні бути чіткими і зрозумілими для виконання, спочатку потрібно ставити прості, ті що легко реалізувати членам родини. Відповідно до завдань та пріоритетності їх виконання складається план соціального супроводу.

План складається після оцінки потреб та повного дослідження родини, обговорюється з усіма членами родини, оскільки від них потрібна активна участь та співпраця, потім підписується керівником центру соціальної служби.

План соціального супроводу складається з: завдань соціального супроводу, результатів щодо подолання чи мінімізації складних життєвих обставин, переліку заходів для досягнення результату, їх виконавців, терміни його виконання та перегляду. Форма плану соціального супроводу сім'ї затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України «Про затвердження форм обліку соціальних послуг сім'ям (особам), які перебувають у складних життєвих обставинах» (№ 450 від 09.07.2014) і є обов'язковим документом особової справи сім'ї, яка перебуває під соціальним супроводом [20].

Головним з завдань для виходу зі складної ситуації є соціальне навчання. Соціальне навчання включає оволодіння членів родини нових соціальних умінь, знань та навичок. має вирішальне значення у вирішенні завдань щодо зміни поведінки сім'ї, її соціальних установок. Основна задача навчання навчити вирішувати самостійно сімейні проблеми.

Різні проблеми потребують різних методів вирішення. Складне матеріальне становище можливо зміною роботи, отриманням соціальних допомог. Проблеми пов'язані зі здоров'ям потребують лікування хвороб і залежностей, ведення здорового способу життя, своєчасним зверненням до лікаря; проблеми виховання дітей потребують допомоги педагогів, психологів, логопедів, психотерапевтів дітям та їх батькам.

Найчастіше перед спеціалістами центру соціальних служб постають такі завдання: навчання мформ і методам виховання, начання вирішення

конфліктних ситуацій та встановлення довірливих взаємовідносин між членами родини, допомога у працевлаштуванні батьків, отримання документів, оформлення соціальних допомог і пільг, допомога у лікуванні залежностей, поліпшення житлово-побутових умов, психологічна підтримка, сприяння в лікуванні хвороб тощо [21].

Відповідно до Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах затверджений спільним наказом семи міністерств (спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14 червня 2006 р. №1983/388/452/221/556/596/106), ефективна взаємодія суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах, має бути спрямована на вирішення таких завдань:

- психологічна та соціальна підтримка сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- попередження утворення нових складних життєвих обставин;
- навчання умінням і навичкам для самостійного вирішення проблемних ситуацій [17].

Співпраця центрів соціальних служб з іншими органами самоврядування регламентується Порядком взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 895.

Частіше за все спеціалісти центрів соціальних служб співпрацюють з: представниками Національної поліції, центрами зайнятості, інспекцією по справам неповнолітніх, реабілітаційними центрами, інтернатами, центрами матері й дитини, управліннями праці та соціального захисту населення, соціальними гуртожитками.

В картці обліку роботи з сім'єю зазначається інформація про склад

родини та відомості про них, умови проживання, їх близьким родичів, перелік складних життєвих обставин, відомості про спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які працюють із сім'єю, відомості про форми та зміст роботи соціальної роботи із сім'єю, методи її реалізації, терміни та результати роботи.

Соціальний супровід родини загалом визначається строком до шести місяців, але в тяжких випадках за рішенням комісії може бути подовжений до одного року.

Підставами припинення соціального супроводу можуть бути:

- вихід родини зі складних життєвих обставин;
- письмова відмова батьків, від надання соціальної допомоги;
- невиконання членами родини завдань, для виходу зі складних життєвих обставин.

Після завершення соціального супроводу родини проводиться заключна оцінка якості та результативності супроводу сім'ї, яка перебувала у складних життєвих обставинах.

Оцінка здійснюється за такими показниками:

- результативність: подолано чи не подолано складні життєві обставини, мінімізовано їхні наслідки;
- адресність та індивідуальний підхід;
- своєчасність;
- доступність та відкритість;
- повага до отримувача соціальних послуг;
- причини дострокового завершення соціального супроводу;
- необхідність подальшої соціальної підтримки сім'ї [20].

Показники позитивного результату соціального супроводу:

- повне виконання зобов'язань сторін, які були зафіксовані в договорі про надання соціальних послуг та плані спільних дій;
- захищеність законних прав та інтересів дітей;
- повне чи часткове вирішення життєвих проблем сім'ї, що знімає

загрозу передачі дітей в інтернатні заклади;

- підвищення соціальної обізнаності клієнтів, їх спроможності самостійно орієнтуватися у сфері надання послуг;
- здатність клієнтів самостійно вирішувати свої проблеми [20].

Ефективним після завершення соціального супроводу є співпраця родин з групами підтримки, оскільки багато сімей бояться несправитися без допомоги спеціаліста, вони невпевнені у власних силах і можливостях, не повернутися до тих же проблем та рівня життя їм допомагає група підтримки з таких же сімей як вони, що підвищує віру у власні сили.

Достатнім показником гарної роботи з соціального супроводу є самостійність родини у вирішенні питань, відсутність залежностей у членів родини, покращення матеріального становища й житлово-побутових умов, відвідування дітьми навчальних закладів, відсутність наильства у родині, зменшення конфліктів [19].

Подолання родиною складних життєвих обставин залежить не тільки від рівня фахівця, але і бажанн самої родини змінювати своє життя на краще.

2.3. Форми і методи роботи соціального педагога з родинами, які опинилися в складних життєвих обставинах

Незалежно від часу та країни, форми управління державою завжди існували родини, які перебували у складних життєвих обставинах. Розвиток сім'ї та соціуму залежить від економічної, політичної ситуації в країні, зміна системи цінностей з сімейних на партнерські та сексуальні, переважання кар'єрного зростання над материнством. Під впливом факторів змінюються батьківсько-дитячі відносини, багато сімей не можуть самостійно вирішити свої проблеми та потребують соціальної допомоги.

В Україні через складну політичну та економічну ситуацію, затяжну війну збільшилась кількість сімей, які перебувають у складних життєвих

обставинах та потребують соціальної і психологічної допомоги. Погіршилися не тільки взаємовідносини в родині, але й взаємовідносини сімей з соціумом, збільшилась кількість конфліктів, погіршився психологічний стан, що призвело до збільшення неповних сімей, малозабезпечених родин, збільшилась кількість родин, серед членів яких є люди з обмеженими можливостями, зросла кількість сімей з батьками, які вживають психоактивні речовини, після участі у війні.

В даний час, під дією неблагополучних факторів, багато родин потребують допомоги: держави, різних соціальних служб, психологів і соціальних педагогів.

Сім'ї, які опинилися у важкій життєвій ситуації мають різні власні ресурси, одні при мінімальному втручанні можуть вирішити проблеми самостійно, іншим необхідна тривала та вагома допомога багатьох спеціалістів.

Роботу соціального педагога з сім'ями, які опинились в складних життєвих обставинах можна поділити на декілька етапів:

На I етапі застосовують такі методи роботи з сім'єю:

- відвідування родин з вивчення матеріально-побутових умов та принципів виховання дітей;
- знайомство з членами родини;
- метод погодження планування з родиною;
- спільна робота з сім'єю;
- діагностика батьківсько-дитячих відносин у сім'ях;
- консультації та спостереження спеціалістів.

Знайомство з сім'єю відбувається в два етапи. Спочатку збирається інформація про родину (бесіда з класним керівником, вирчення оцінок та відвідування, знайомство з характеристикою), а потім відбувається особисте знайомство з родиною. Важливим є те, як сім'я бачить проблеми та шляхи їх вирішення, наскільки вони готові співпрацювати, яких результатів члени родини хочуть досягти. Показати родині вирішення цієї проблеми на прикладі. Головним є те, що родина повинна розуміти, що результати цілком залежать від членів родини.

Відвідування необхідно для того, щоб відстежувати розвиток ситуації, контролювати та вносити корективи в розвиток ситуації.

Діагностика дитячо-батьківських відносин необхідна для розуміння міжособистісних відносин між батьками та дітьми, для більш детально вивчення проблем, розуміння їх причин, визначення типу виховання, проблем виховання та спілкування, рівня компетентності батьків, вивчення клімату в родині, рівень довіри та прив'язаності між членами родини. Діагностика відбувається на першому та третьому етапі. На першому етапі діагностика необхідна для визначення кола проблем та поставлення завдань для їх вирішення, на третьому етапі – контроль успішності вирішення проблем.

Обговорення планування з родиною будується на ресурсах і потребах сім'ї. Втручання соціального педагога мінімальне, члени родини самі ставлять завдання та вибирають методи їх реалізації, бачення результатів в усіх сферах життя. Спочатку реалізують первинні потреби (харчування, безпека, комфортні умови існування, одяг), потім соціальні потреби (повага, налагодження взаємовідносин з однолітками у дітей, розвиток самосвідомості, підвищення самооцінки).

На другому етапі продовжується відвідування родини, надання сімейних та індивідуальних консультацій. Підключення до роботи з сім'єю органів самоврядування. Обговорення виконання завдань та методів їх досягнення. Головне завдання – віра у власні сили, підвищення ресурсів, поступове досягнення мети, через виконання простих і зрозумілих завдань, розвиток самостійності. Проведення бесід, тренінгових занять, в яких спочатку розкриваються ресурси, відбувається їх активізація, потім формується впевненість у собі, у власних силах, у можливості досягти результатів як особистість, як батько, як член соціуму, в кінці зміна моделі родини, розширення уявлень про світ, доповнення знань про життя в суспільстві. Тренінгові заняття є найефективнішою, оскільки члени родини поступово розкриваються, знаходять самостійно способи вирішення проблем, отримують досвід. Вправи підбираються згідно ресурсів, цілей учасників.

Також соціальний педагог підтримує, консультує, надає рекомендації для реалізації цілей, допомагає визначитися з наступними завданнями.

Залучення органів самоврядування для вирішення матеріально-побутових питань. Співпраця з різними фахівцями: психологами, педагогами, представника поліції, юристами, лікарями.

На третьому етапі основним завданням є зміна світогляду, розширення уявлень, поява нових соціальних умінь і навичок, підвищення ресурсів родини, покращення психологічного клімату в родині, правдиве вміння вирішувати конфлікти, побудова довірливих відносин, підвищення рівня життя, подолання складних життєвих обставин. Включення батьків в захоплення та життя дитини покращує взаємовідносини, вони краще починають розуміти один одного, менше конфліктують, збільшується довіра та спілкування набуває позитивного емоційного забарвлення.

Згідно зі статтями 21, 22 Закону «Про освіту» соціальні педагоги та практичні психологи є головною ланкою в структурі психологічної служби системи освіти і їхня діяльність регламентується Положенням про психологічну службу системи освіти України, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 № 616 та зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 23 липня 2009 року за № 687/16703 [16].

Одним зі способів допомоги в адаптації є соціально-педагогічна діяльність, яка завжди є адресною, спрямованою на конкретну дитину і рішення її індивідуальних проблем, що виникають в процесі соціалізації, інтеграції в суспільство, за допомогою вивчення особистості дитини та навколишнього середовища, складання індивідуальної програми допомоги дитині, тому вона локальна, обмежена тим часовим проміжком, протягом якого вирішується проблема дитини. Соціально-педагогічна діяльність спрямована на особистість, індивідуальність, розкриття ресурсів та потенціалів особистості, на розвиток моральної поведінки, розвиток соціально значущих установок, поставлення цілей і завдань відповідно розвитку та можливостей підлітка.

Завдання соціального педагога для підлітка полягає:

1) формуванні в неї умінь і навичок необхідних для успішної соціальної адаптації та побудови міжособистіних відносин, реалізації потенціалу, формуванню самосвідомості, самоідентифікації, розумінні власних потреб і можливостей, формувані адекватної самооцінки;

2) корекції поведінки відповідно до соціальних норм і правил;

3) профілактиці девіантної поведінки підлітків;

4) розвиток навичок організації позитивного дозвілля;

5) підготовка підлітка до самостійного життя.

Можна виділити педагогічні, психологічні, соціологічні методи.

Серед педагогічних методів виділяють: навіювання, переконання, заохочення, приклад спрямованих на формування понять, світогляду, переконань; методи саоконтролю, самоорганізації направлені на зміну особистості; методи розвитку мотивації (змагання, заохочення), аналізу та реконструкції ситуації.

Психологічні методи полягають у тестуванні, анкетуванні для визначення особливостей членів родини, розвитку їх умінь, навичок, відновленню батьківського потенціалу, також використовується така методика як психодрама – рольова гра підчас якої учасник розкривають свої почуття та усвідомлюють почуття інших; соціограма направлена на вивчення взаємовідносин між різними групами людей; ігрова терапія застосовується для програвання різноманітних ситуацій, буває корекційною, діагностичною, розвивальною.

Сімейна психотерапія направлена на визначення проблем і причин сімейних взаємовідносин, їх подолання і налагодження стосунків між членами родини. Розвитку комунікативних навичок сприяють групові заняття арт-терапією. Для налагодженю дитячо-батьківських стосунків сприяє техніка написання листа до батьків, до себе – епістолярна терапія.

Дієвою формою діагностики та корекції сімейних взаємовідносин є казкотерапія, допомагає знайти причину, виявити сильні та слабкі сторони членів родини й підбрати методи вирішення проблем, наприклад аналіз

улюбленої казки, авторська казка, написання казки поетапно членами родини.

До соціологічних методів відносять спостереження, опитування (традиційним методом є дистанційне (по телефону) чи очне інтерв'ю, анкетування, фокус-група), аналіз документів (різновидом цього методу є біографічний метод, що полягає у вивченні особистих документів людини – характеристик, щоденників, листів) [21].

Найчастіше використовувані форми індивідуальної роботи з родинами, які опинилися у складних життєвих обставинах: розмови, зустрічі, консультації, анкетування. Серед групових форм роботи частіше використовують: бесіди та тренінги.

Також, залежно від причин проблем у родині, можна виділити на форми допомоги:

- 1) Для родин, які мають дитину з обмеженими можливостями:
 - надання інформації про соціальні виплат та види соціальної допомоги, які вони можуть отримати та допомога у їх оформленні;
 - роз'яснення родині законних прав та допомога у їх реалізації;
 - надання послуг з підвищення соціалізації дитини- інваліда;
 - надання соціальної підтримки та залучення психолога для боротьби зі стресом та налагоджені психологічного клімату в родині;
 - залучення волонтерів до роботи із сім'єю;
 - допомога у формуванні навичок виховання, навчання, спілкування необхідних для розвитку таких дітей, з урахуванням їх фізичних та вікових можливостей;
 - допомога у влаштуванні дітей до начальних закладів та реалізації права на інклюзивну освіту;
 - у співпраці разом з лікувальними закладами допомога у медичному обстеженні, реабілітації, лікуванні та оздоровленні дітей –інвалідів, отриманні необхідних медикаментів та допомога у розвитку навичок необхідних для догляду за такими дьтьми;
 - допомога у працевлаштуванні батьків;

- підвищення соціальної активності родини, комунікативних якостей членів родини;

- сприяння у оволодінні батьками різниці корекційними та розвиваючими методиками;

- залучення робітників територіальних центрів соціального обслуговування.

2) Сім'ї, члени якої зазнавали насильства:

- надання інформації про установи куди можна звернутись та види допомог, телефони «гарячих ліній»;

- повідомлення у соціальні служби та органи національної поліції, про виявлення випадків насильства;

- залучення до участі у програмах допомоги жертвам насильства;

- разом з психологом проведення колекційної роботи з подання наслідків насильства;

- сприяння у влаштуванні до центрів допомоги жертв насильства.

3) Родини, які мають залежності:

- надання інформації про наслідки вживання речовин на життя;

- надання мотивації для зміни поведінки;

- інформування про групи самопомоги та центри реабілітації;

- залучення спеціалістів з реабілітації;

- направлення до центрів підтримки та реабілітації.

4) Родини, в яких батьки не виконують свої обов'язки :

- інформування служби у справах дітей про дітей, батьки яких не виконують своїх обов'язків;

- сприяння набуттю відповідних навичок виховання, навчання, спілкування з дитиною;

- сприяння у поданні причин, які викликали складні життєві обставини;

- допомога з налагодження відносин у родині;

- допомога у працевлаштуванні батьків;

- допомога у направленні батьків на лікування.

Найбільшим попитом користуються соціально педагогічні послуги, за допомогою яких можна отримати такі результати [24]:

- збільшення рівня самооцінки дітей шляхом досягнення успіхів у різних змаганнях, конкурсах;
- організація позитивного дозвілля дітей у різних гуртках і секціях;
- формування навичок організації позитивного дозвілля. Для зміни життя родини необхідно, щоб дозвілля було корисними для всіх членів сім'ї. Найбільш ефективним видом соціально-педагогічних послуг є створення групи взаємної підтримки, які дозволяють членам родини набути навичок позитивного спілкування, допомагають вирішувати власні проблеми з урахуванням досвіду інших, обмін досвідом виховання, створюють атмосферу взаємної підтримки.

- допомога дітям у покращенні успішності в навчанні – цей аспект допомоги є дуже важливим тому, що шкільні проблеми в кризових сім'ях дуже часто стають причиною конфліктів між батьками й дітьми, а інколи прояв психологічного і фізичного насильства над дітьми.

Підвищення успішності в навчанні може дати дітям із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, можливість у майбутньому здобути престижну професію, стати конкурентоспроможною особистістю на ринку праці й мати пристойні доходи та комфортне життя.

Соціально-медичні послуги направлені на формування здорового способу життя, формування навичок захищених статевих відносин, профілактика ВІЛ/СНІДу та інших інфекційних захворювань. Результатом є набуття членами родини знань, умінь і навичок здорового способу життя і подолання шкідливих звичок.

Юридичні послуги передбачають розширення знань членів родини про свої права та шляхи їх реалізації.

Послуги з працевлаштування полягають у наданні інформації у пошуках роботи не тільки для дорослих, але і для підлітків, які знаходяться у складних життєвих обставинах. Допомога полягає допомогти адаптуватися до колективу,

якісно виконувати доручення, сприймати зауваження і критику. Надання послуг із працевлаштування допомагає вирішувати матеріально-економічні проблеми сім'ї, підвищити соціальний статус і покращити особистісну самооцінку.

Сімейна терапія направлена на покращення взаємовідносин між членами сім'ї. Вона полягає у виявленні причин конфліктів, спільному обговоренні ситуацій і проблем, перегляд кожним з членів родини своєї поведінки, також сприяє формуванню найбільш конструктивної форми спілкування, знаходженню компромісів, спільного вирішення проблем, підвищення комунікативності та віри у власні сили членів родини. Сімейна терапія допомагає сформувати позитвне ставлення до проблем і їх вирішення, націлення на позитивний результат.

Для зняття напруги у відносинах та зниженні конфліктності використовують психопрофілактику для родини. Найбільш продуктивна методика побудова генограми сім'ї. Генограма – це схема історії родини, яка відображає взаємовідносини між членами родини на багато поколінь назад. Цей метод допомагає заповнити прогалини у історії сім'ї, налагодити відносини між членами родини, дізнатися щось нове, знайти нових членів родини.

Одними з форм роботи щодо профілактики конфліктів та покращенню взаємовідносин є лекції, консультації, тренінги, рольові ігри, круглі столи з фахівцями, робота у групах підтримки, що сприяє розвитку самосвідомості, впевненості в своїх силах, підвищенню самооцінки та рівня соціалізації. Також ця форма дієва при соціальній ізоляції родини, вона допомагає навчитися встановлювати взаємозв'язки з іншими, налагоджувати контакти, покращити міжособистісне спілкування за межами родини.

Соціальний педагог направлений на профілактику, вчаче виявлення і усунення причин, що її породжують складні життєві обставини. Об'єктом соціально-педагогічного супроводу є діти, дорослі члени родини та сім'я в цілому.

Для кращої результативності потрібно враховувати рівень мотивації батьків і рівень їх відповідальності, бажання вирішити проблеми.

На даний час батьки очікують повністю на допомогу спеціалістів не бажаючи щось робити чи змінювати, маючи повністю споживацьку позицію. Більшість батьків розраховують, що прийде фахівець і вирішить усі їх проблеми, які є і які в подальшому виникнуть: виховає дітей, покращить матеріальне становище (оформивши допомогу або влаштувавши на роботу), влаштує дітей до навчальних закладів, покращить побутові умови. Вони не можуть раціонально використовувати соціальні допомоги, що їм надаються. Такі родини навіть коли їм допомагають вирішити проблеми складних життєвих обставин, все одно через час знову потребують допомоги, бо не хочуть нести відповідальність не тільки за життя дітей, а й за своє власне.

Для покращення ситуації, потрібно підвищувати відповідальність батьків за виховання дітей та використання соціальних допомог на дітей, збільшити звітність за кошти, які отримуються та їх цільове призначення.

ВИСНОВКИ

Проблема соціально-педагогічної адаптації підлітків з повних та неповних родин до складних життєвих обставин є актуальною соціально-педагогічною проблемою в силу, по-перше, особливостей віку, що характеризується серйозними психофізіологічними змінами, результатом яких є формування самосвідомості, вироблення світогляду, усвідомлення своєї індивідуальності, професійне визначення; по-друге, економічна реальність нашої країни висуває нові вимоги до молодого покоління, такі як гнучкість, комунікабельність, наявність творчого потенціалу, уміння реалізувати свої ідеї, вміння працювати з інформацією, приймати адекватні рішення.

Підлітковий вік – це період вікової кризи, позитивний сенс якої полягає у задоволенні підлітком потреби в самопізнанні й самоствердженні через боротьбу за незалежність у відносно безпечних умовах, яка не приймає крайніх форм, при цьому кризові симптоми – це епізодичні явища, інтенсивність і способи вираження яких різні. Особливості прояву і протікання підліткового періоду визначаються конкретними соціальними обставинами життя та розвитку, положенням підлітка у світі дорослих

На основі теоретичного аналізу літератури були розглянути поняття «адаптація», «соціально-педагогічна адаптація», «складні життєві ситуації». Адаптація включає в себе процеси, пов'язані з конфліктами і процеси, які не пов'язані з ситуаціями конфлікту. Соціально-педагогічна адаптація як вид соціальної адаптації являє собою складний, безперервний, етапний, багаторівневий, керований процес взаємодії особистості і соціального середовища, що складається в усвідомленому активному пристосуванні особистості до мінливих соціальних умов, в засвоєнні і реалізації соціальних норм і цінностей, у взаємній інтеграції особистості із середовищем. Складні життєві ситуації розуміються нами як умови, що порушують життєдіяльність людини вплив яких може привести в стан, що представляє небезпеку для її

життя і здоров'я, внаслідок чого вона може потребувати підтримки і допомоги когось-небудь з боку для вирішення своєї проблеми.

Значне місце у адаптації підлітка відіграє психологічний клімат у сім'ї, наявність здорової прив'язаності до батьків, наявність поваги, довіри, відчуття захищеності, підтримки та врахування потреб і можливостей дитини у родині, розподіл ролей у сім'ї, у неповних родин дитина часто виконує роль одного із батьків, на неї можуть з раннього дитинства перекидатися відповідальність, відчуття захищеності.

Адаптаційний процес залежить від потреб і мотивів підлітка та поділяється на активний, пасивний, пристосування. Активний адаптаційний процес – характеризується впливом особистості на соціальне середовище, пасивний – прийняття норм, правил соціуму, пасивний – підкорення обставинам та прагнення догодити більш сильному.

Соціально-педагогічна адаптація підлітків прямо залежить від взаємовідносин в родині, психологічного клімату, наявності емоційних зв'язків та відчуття захищеності та любові.

На протікання процесу соціально-педагогічної адаптації підлітків впливає: ставлення до себе та до оточуючих, сприйняття себе, почуття власної гідності, здатність до рефлексії, наявність позитивних ідеалів і цінностей, планування, самоповага, само прийняття, здатність налагоджувати контакти, щирість, емпатія.

Подолання труднощів починається при зіткненні підлітка з перешкодами, погрозами або вимогами, яке проходить в три стадії: первинна (когнітивна та афективна) оцінка ситуації, вторинна оцінка альтернативних можливостей вирішення проблеми і третинна оцінка, тобто переосмислення ситуації і вибір нових альтернатив поведінки.

Встановлено, що одним зі способів допомоги в соціально-педагогічній адаптації підлітків з повних та неповних родин до складних життєвих обставин є соціально-педагогічна діяльність, яка завжди є адресною, спрямованою на конкретну дитину і рішення її індивідуальних проблем, що виникають в процесі

соціалізації, інтеграції в суспільство, за допомогою вивчення особистості дитини та навколишнього середовища, складання індивідуальної програми допомоги дитині, тому вона локальна, обмежена тим часовим проміжком, протягом якого вирішується проблема дитини. Соціально-педагогічна діяльність спрямована на особистість, індивідуальність, розкриття ресурсів та потенціалів особистості, на розвиток моральної поведінки, розвиток соціально значущих установок, поставлення цілей і завдань відповідно розвитку та можливостей підлітка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акерман Н. Семья как социальная и эмоциональная единица. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 184 с.
2. Андрущенко В. П., Бех В. П. Соціальна робота. Київ : ДЦ ССМ, 2002. 440 с.
3. Антонов А. И. Семья: функции, структуры, теории семейных изменений. *Основы социологии*. Москва, 1994. С.145-153.
4. Байярд Р. Т., Байярд Д. Ваш беспокойный подросток: Практическое руководство для отчаявшихся родителей. Москва : Просвещение, 1991. 224 с.
5. Бандура Р. В. Психолого-педагогічна корекція поведінки важковиховуваних підлітків. *Нова педагогічна думка*. 2010. № 3. С. 43-46.
6. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка та соціальна робота у сучасному освітологічному просторі. *Освітологічний дискус*. 2011. № 1 (3). С. 103–111.
7. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.
8. Бочарова В. Г. Професійна соціальна робота: особистісно-орієнтований підхід. Київ : Освіта, 1999. 182 с.
9. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. Москва : Просвещение, 1988. 207 с.
10. Вайнола Р. Х. Технології соціально-педагогічної роботи. Київ : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2008. 152 с.
11. Валлерштейн Дж. В. Келли Дж. В. Последствия развода родителей: Переживания ребенка в период поздней латентности. *Лабиринты одиночества* / под ред. Н. Е. Покровского. Москва : Прогресс, 1989. 247 с.
12. Васильева С. В., Панферов В. Н., Коржова Е. Ю. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации старших подростков. *Психология*

- человека: интегративный подход в психологии. Санкт-Петербург, 2004. Вып. 2. С. 21-28.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
 14. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
 15. Волошенко М. О. Стан професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактично-корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2014. № 66. С. 426–429.
 16. Гиппенрейтер Ю. Б. Общаться с ребенком как? Москва : ЧеРо, 2002. 240 с.
 17. Гладун О. Критерії, показники та рівні готовності майбутніх педагогів до роботи з низькостатусними учнями в колективі. *Педагогічний часопис Волині*. 2017. № 1. С. 114–120.
 18. Гончарова Т. Неблагополучные семьи и работа с ними. *Народное образование*. 2002. № 6. С. 35-39.
 19. Горбач О.С. Врахування особливостей підліткового віку : метод. посіб. URL: <http://chpal.edukit.ck.ua>.
 20. Грись А. М. Теорія і практика підготовки психологів до роботи з соціально дезадаптованими неповнолітніми : монографія. Київ : Геопринт, 2013. 280 с.
 21. Дементьева И. Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье. *Социологические исследования*. 2001. № 11. С. 108-113.
 22. Денисенко А. О., Кузін Є. Д. Особливості дитячо-батьківських стосунків в сім'ях з підлітками. *Наука і освіта. Психологія особистості: теорія, досвід, практика*. Одеса, 2007. № 8-9. С. 35-38.
 23. Дивицына Н. Ф. Социальная работа с неблагополучными детьми и подростками. Конспект лекций. Ростов-на-Дону : Бином, 2005. 274 с.
 24. Дитина в сім'ї / упоряд. Т. Науменко. Київ : Ред. загальнопед. газ., 2005. 128 с.

25. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Зверевої. 2-е вид. Київ ; Сімферополь : Універсум, 2013. 536 с.
26. Завязкіна Н. В., Шелест Д. В. Соціальна адаптація підлітків з істроїдними рисами особистості. *Український психологічний журнал*. 2016. № 2. С. 24-29.
27. Зверева І. Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В. О., Петрочко Ж. В. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики : навчальний посібник : у 2 ч. Київ, 2010. Ч. I. 224 с.
28. Зверева І. Д., Кияниця З. П., Соціальний супровід сімей, які опинились в складних життєвих обставинах. Київ : Наука, 2006. – С. 93.
29. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 5. С. 14–16.
30. Капська А. Й., Пеша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 232 с.
31. Клімкіна Н.М. Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2009. 24 с.
32. Кобилянська Т. Типологія сімей за різними ознаками. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2018. Вип. 2. С. 131–142.
33. Комарова Н. М., Пеша І. В. Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання. Київ : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2006. 92 с.
34. Костів В. І. Особливості виховання дітей в неповній сім'ї. Київ, 1995. № 1. С. 46-51.
35. Кочубей А., Умарова Н. Визит в семью, или практика работы с семьями : учеб. пособ. Псков : ПОИПКРО, 2002. 118 с.
36. Кузнєцов М. А., Маннапова К. Р. Життєстійкість підлітків з неповних сімей. Харків : ХНПУ, 2016. 257 с.
37. Любчак Л. В. Родинна педагогіка: курс лекцій : навч. посіб. 2-е вид., доп.

- Вінниця : Нілан-ЛТД, 2012. 149 с.
38. Максимова Н. Ю. Проблема соціальної дезадаптації неповнолітніх у парадигмі девіантології. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Київ : Гнозіс, 2009. Т. XI, ч. 6. С. 248–257.
 39. Максимович О. М., Постовий В. Г. Особливості виховання дітей із розлучених сімей. Київ, 2005. 140 с.
 40. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
 41. Мушинський В. О. Сім'я у складних життєвих обставинах як фактор дезгармонійного розвитку дитини. Київ : Просвіта, 2005. 104 с.
 42. Особливості сексуальної поведінки та орієнтацій неповнолітніх / О. Балакірева та ін. Київ : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. Вип. 2. 38 с.
 43. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія. Київ : Академвидав, 2010. 432 с.
 44. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістові модулі, інформаційне забезпечення) : навч.-метод. посіб. Суми : ВТД «Університетська книга», 2007. 330 с.
 45. Представництво інтересів соціально вразливих дітей та сімей : навчальний посібник / за ред. Т. Семигіної. Київ : Четверта хвиля, 2004. 312 с.
 46. Психологія сім'ї : навчальний посібник для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта» / уклад. О. Горецька, Н. Сердюк. Бердянськ : Видавець Ткачук О.В., 2015. 216 с;
 47. Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-е вид. Київ : Веселка, 1998. 214 с.
 48. Сергеєнкова О. П., Столярук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Вікова психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
 49. Сорочинська В. Соціально-педагогічні умови успішної адаптації студентів вищих навчальних закладів. *Соціальна педагогіка і соціальна робота*.

2006. №16. С. 133-147.

50. Соціальна робота : в 3 ч. / А. М. Бойко та ін. Київ : Вид. дім «КМА», 2004. Ч. 2 : Теорії та методи соціальної роботи. 224 с.
51. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверєва та ін. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.
52. Соціальний супровід сімей, які спинилися в складних життєвих обставинах : метод. посіб. / І. Д. Зверєва та ін. Київ : Держсоцслужба, 2006. 104 с.
53. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями / А. Й. Капська та ін. Тернопіль : Астон, 2010. 304 с.
54. Токарева Н. М., Шамне А. В., Макаренко Н. М. Сучасний підліток у системі психологопедагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
55. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю у складних життєвих обставинах : навчальний посібник. Київ : Наука, 2002. 132 с.
56. Юрченко І. В. Психологічна характеристика неповної сім'ї. *Альманах студентського наукового товариства «Актуальні питання психологічної науки»*. Рівне : РДГУ, 2008. Вип. 1. С. 119-124.